

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

वेदांग

Acc No.

2034

॥ श्रीः ॥

॥ गद्यत्रयम् ॥

भगवन्नामानुजमुनिभिः

अनुगृहीतम्

कविताकिष्किण्डे सर्वतन्त्रै

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैः

अनुगृहीतेन

भाष्येण सम्पादितम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ गद्यत्रयम् ॥

भगवद्रामानुजमुनिभिः

अनुगृहीतम्

कवितार्किकसिंहैः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रैः

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैः

अनुगृहीतेन

रहस्यरक्षान्तर्गतगद्याधिकारापरनाम्ना

भाष्येण समुद्धासितम्

परबस्तु-र, कृष्णमाचार्येण

प्राचीनबहुश्रीकोशपाठानुरोधेन परिष्कृत्य

श्रीरङ्गनगरस्थ

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्तालये

मुद्रापितम् ।

१९१०

मूल्यम्]

[एका रूपिका.

॥ श्रीः ॥

॥ भूमिका ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्ष एव प्रधानभूत इति, नि श्रेयसशब्दव्यपदेश्य इति च निखिलानामप्यास्तिकानाममिमतोऽयमश । नास्तिकेतरे अवैदिका अपि न-बभ्युपगच्छन्त्येव— अस्ति किञ्चिदलौकिक श्रेय, यद्देहपाता-दनन्तरमनुभवनीयमम्मानिरिति । तादृश च मोक्ष प्रति स्वरूपत उपायतश्च बहुधा विप्रतिपत्तिरस्ति विदुषामद्य यावत् वैदिकानामेव । दूरे तावदास्तामवैदिकानामाशयविमर्श । ये पुनर्वैदिकान्यौपनिष-दान्यार्थाण्यन्यानि च सप्रतिपत्तानि वचनजातान्यभिमन्यन्ते प्रमा-णानि, तेष्वेव किल कतिपये दुःखध्वसो मोक्ष इति, इतरे पुन सर्वाशामक्षये चेत क्षय एव स इति, अन्ये तावद्ब्रह्मात्मैक्यमेव इति, परं खलु परिपूर्णब्रह्मानुभव एवायमिति परस्पर विसवदन्त एव भूयसा दृश्यन्ते । उपायनिरूपणावसरेऽपि केवलात्कर्मणो मुक्तिरिति केचित्, ज्ञानान्मुक्तिरित्येके, भक्तेरियमित्यपरे, कर्म ज्ञानसहकृताया भक्तेरभावितीतरे, प्रपत्तेरवेति परं ॥

इत्थ मोक्षस्वरूप तदुपाय चाधिकृत्य परस्परेण विप्रति-पद्यमाना अप्येते, पारत्रिक किञ्चिदस्ति श्रेय इति, तदेवानश्वरमदु खमिभ्रमाशासनीयमधिगन्तुमम्मानिरित्यत्र च विषये लेशतोऽपि न वैमत्यमावहन्ति, प्रयस्यन्ति च स्वस्वाभिमता एवार्थां श्रुत्या-

घनुगृहीता इति, स्थापयितुम् । यतश्चैते वेदप्रामाण्यादिवादिन परमास्तिका, अतश्चैतेषा स्वम्वाभिमतैष्वर्थेषु श्रुत्याद्यानुकूल्यमव-
श्याभिदर्शनीयमासीत्सवृत्तामिति सर्वेऽप्येते श्रीमन्ति वादरायणसू-
त्राणि भगवतीं गीतामुपनिषदश्च स्वस्वानुकूलतया व्याख्यातुमुपच-
क्रमिरे । तथोपक्रान्ताश्चैते कचित्साक्षात् कचित्परम्परया एकत्र
निराबाधम् अपरत्र छेशसहमन्यान्यपि सप्रतिपन्नान्यैतिहासिकानि
पौराणिकानि च वचनजातानि स्वम्बप्रमाणतया व्याचक्षिरे । तथा
व्याचक्षणैश्च तैर्न खलु विना परमतोपमर्दमात्मनो मत भविष्यति
प्रतिष्ठितमित्याशयानैस्तत्र तत्र परमतेषु श्रुत्यादिप्रमाणाना वैमुख्य-
प्रदर्शनम्, युक्तिविकृतानिरूपणम्, अनुभवविरुद्धत्वाप्रतिपादन
च नियतमकामैरप्याचरितव्यमासीत् ॥

आधुनिका पुनर्दिमर्शका सर्वेषामप्यवैदिके तरेषामेषामेकमेव
मतमिति, तत्तत्कालानुरोधेन च तथा तथा निरूपित तैरिति च
वदन्त साप्रतिकेष्वास्तिकेषु पारस्परिक मतविरोधमुपशमयितुमु-
द्युञ्जते । सत्यम्, वयमप्यभिनन्दाम एव समुत्साहमेतेषाम्, यतो
लोकम्य श्रेयोनिदानमैकमत्यमिति स्वयमप्यनुपश्याम । पर तु मोक्षं
प्रति स्वरूपेण उपायेन च विवादकोटिमातिष्ठमानानामन्यमतमति-
सरम्भेण युक्तिप्रमाणप्रदर्शनपुर सरमुपमृद्गता तेषामाशयस्य काला-
नुरोधित्वकल्पनापूर्वकमात्मानुमानेन आधुनिकाना तदैकमत्यम्या-
पनव्यसनिता सुनिपुणं विमृशता नास्माकमन्तरात्मा प्रसीदति
सत्यपि मतविषयेऽभिप्रायभेदे न पुनरितरेतर विद्वेषो विभावनीय
इति तु सर्वात्मना सादरमङ्गीकुर्म । सर्वोऽपि तत्तन्मताभिमानी
स्वकीय मतमेव सर्वत सारमभिमन्यताम् । तत्तत्पूर्वपुरुषैरभिद-

त शिंतामेवायमप्यनुष्ठानपदवीमाश्रयतु । किमेतावता परस्य किञ्चिन्नाम
 हीयते, येनास्य शिर शूलमधिरुमाविर्भविष्यति । सकलौऽपि स्वस्वा-
 नुसृतमतप्रवर्तकं महापुरुष भगवदवतारमसशयमाचष्टे, काममाच-
 ष्टाम्, का न क्षति । 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्व श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छ त्व मम तेजोशसभवम्' इति हि भगवानेव स्वय
 गायति । आवश्यकश्चाय विश्वास, यतस्तदानीमेव तत्त-मताभिमा
 निना जनाना भविष्यति तत्र तत्र भूया-समादर ॥

एवमितरेतर विसवादेन विभिद्यमानेष्वपि मतेषु वैदिकानीति,
 श्रुत्यनुगृहीतानीति, वेदान्तिमतव्यपदेश्यानीति च सकलैरप्याम्तिकै
 रभ्युपेतानि अद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतमतान्येव सप्रति सर्वत्र समुपल-
 भ्यन्ते । मतानि चैतानि चिरादेव रूढमूलानि । अथाप्येतन्मतानु-
 सारेण ब्रह्मसूत्रगीतादिक व्याचक्षाणा अत एव भाष्यकारप्रसिद्धि-
 मुपगतास्त्रय एव पुण्यपुरुषा । यथा — अद्वैतभाष्यकृत श्रीशक-
 राचार्या, विशिष्टाद्वैतभाष्यकारा श्रीरामानुजाचार्या, द्वैतभाष्य-
 कर्तार श्रीमदानन्दतीर्थाचार्या । यथा अद्वैतिन श्रीशकराचार्यान्
 शिवस्य, यथा च द्वैतिन श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यान् वायो, तथा
 विशिष्टाद्वैतिनोऽपि श्रीरामानुजाचार्यान् 'शेषस्यावतार इति प्रमा-
 णैरुपपत्तिभिश्च सर्वथा प्रतिपद्यन्ते ॥

अद्वैतभाष्यकागे हि अभेदश्रुतीर्निर्गुणश्रुतीश्च मुख्य्या परि-
 गृह्यन्, भेदश्रुतीना सगुणश्रुतीना च व्यावहारिकदशादिकल्पनया
 स्वयमेकां गतिमभिप्रदर्शयामास । भेदश्रुतिमवलम्बमानस्य द्वैतभाष्य

1 विषयमेवावतार, पञ्चाध्यावतार इति केचिन् । लक्ष्मीपतेरवतार
 इति तु परे ।

कारम्यापि अभेदश्रुतयो न स्वरसवाहिन्यः सपद्यन्ते । घटकश्रुतिव-
लेन सर्वं समर्थयतो विशिष्टाद्वैतभाष्यकारस्य तु समस्तकल्याण
गुणबोधनेन सगुणश्रुतयः, तथा हेयगुणराहित्यप्रतिपादनेन निर्गुण-
श्रुतयः, विशिष्टैक्यविनिवेदनेन अभेदश्रुतयः, स्वरूपतत्त्वेषु
भेदवादेन भेदश्रुतयश्च स्वरसतः समुपपद्यन्त इति सर्वश्रुतिसामरम्य-
मम्मन्मत एवेति विशिष्टाद्वैतिन¹ ॥

एक्यानुसंधानं भक्तेर्न पोषकं भवति । तरतमभावावगमे हि
उत्कृष्टे भविष्यत्यवरस्य महीयसी प्रीतिः । न च विना भगवति
भक्तिं मोक्षो नाम केनचिदुपलभ्येत पुरुषार्थः । सगुणोपामनायास्तत्र
प्रयोजकत्वकल्पनातो वर तस्यास्तत्र हेतुभावः श्रुत्यादिसिद्धः सर्व-
थाभ्युपगन्तुम् । तथा च केनचिदप्यंशेन अभेदबुद्धिः दूरीकुर्वता
पारमार्थिकं द्वैतमवगच्छतैव ननु शक्यते भक्तिमता सुकृतिना पुरु-
षेण परमं पुरुषार्थोऽयमधिगन्तुमिति द्वैतमिदं ज्याय इति द्वैतिनः ॥

अद्वैतभाष्यकारस्यापि पारमार्थिके द्वैते एव तात्पर्यम् ।
परं तु 'सर्वं क्षणिकम् । शून्यं तत्त्वम्' इत्येव सर्वतः
समुज्जृम्भमाणे वेदविरुद्धे बौद्धसिद्धान्ते तदनुसारेण चिराज्जातस-
स्कारायां लोकस्य मनःप्रवृत्तौ जगत्कारणस्य एकस्य वापि वस्तुनः
सत्यत्वं नित्यत्वं चावश्यसाधनीयमापतितमिति तात्कालिकजनवासना-
नुसारेण सर्वमिथ्यात्वम्, जगत्कारणभूतत्वेन एकस्य वस्तुनः पर-
ब्रह्मणः सत्यत्वं च स्थापितमद्वैतभाष्यकारेण । न खेतावता श्रीशकरा-

1 'मिथो भेदः तत्त्वेष्वभिलपति भेदश्रुतिरतो विशिष्टैक्यादेक्यधुतिरपि
च सार्था भगवती । इमावर्धौ गोमु निखिलजगदन्तर्यमायिता निरीशो लक्ष्मीश
श्रुतिभिरपराभिः प्रणिदधे ॥ इति सक्ल्पसुर्योदय कविताार्किकसिंहः ।

चार्याणामत्रैव नैर्मर्यामित्यङ्गीकरणीयम् । कालेन च जगत्कारणस्य एकस्य वस्तुनः सत्यत्वप्रतिपत्तौ जगति रूढमूलायाम्, भगवति भक्तिमुद्रेचयितुं भेदं पारमार्थिकमभेदं च विशिष्टवेपेण विशिष्टाद्वैतभाष्यकार उपपादयामास । ततश्च ततोऽपि भक्तिविशेषं परिपोषयितुमशतोऽप्यभेदमसहमानो द्वैतभाष्यकार सर्वात्मना भेदं परमुररीचके । इत्थं च विमृश्यमाने वस्तुतत्त्वे त्रयाणामपि भाष्यकाराणां न खल्वैकमस्य युज्यते निराकर्तुम् । दशा हि नाम व्यावहारिकी वा भवतु पारमार्थिकी वा । सगुणोपासना भगवति भक्तिश्च त्रयाणामपि भाष्यकृता संमतैव पुमर्थसमर्थकतया । एव च त्रयाणामपि भाष्यकाराणां सति संभवति तात्पर्यैक्ये, तेषां परस्परपराङ्मुखीभावकल्पनापूर्वकमाधुनिकानामस्माकं मतप्रद्वेषदूषणादिकं सर्वथा बालिशकृत्यमेवेति नव्या विमर्शकाः ॥

वस्तुतो वस्तुतत्त्वं यद्वा तद्वा भवतु नाम । न वयमचर्मचक्षुषः । ते ते यावद्दुद्धिबलं कयापि गमनिकया स्वैर किमप्युत्प्रेक्षन्ताम् । नास्माकं किमपि वक्तव्यमत्र लक्ष्यते । इदं पुनर्न वयमनभिधातुं पारयामः— यदुत विशिष्टाद्वैतभाष्ये अधीयमाने तत्र तत्र भाष्यकृता योजितैर्भगवतो विशेषणैरनुसंधीयमानैर्यावती भगवति भक्तिस्फूर्तिरनर्गलमस्माकमाविर्भवति, तावती सा न किलोदेत्यपरयोर्भाष्ययोरधीयमानयोरिति तटस्थदृष्टावास्थितायामकामैरप्यपरैरवश्यमिदमभ्युपेयं भवतीति । यथा च श्रीशंकरभाष्ये अधीयमाने शब्दा पुरस्तादथ परस्तादर्थी प्रादुर्भवन्ति पुरतोऽस्माकम्, तथा श्रीरामानुजभाष्ये अर्था प्रथमतः पश्चाच्च शब्दा आत्मानमभिदर्शयन्ति । यथा वा प्रचल्युक्तिप्रमाणनिरूपणेन अद्वैतभाष्यान्, तथा भक्तिसु-

धारसानिप्यन्देन द्वैतभाष्यादपि विशिष्यते विशिष्टाद्वैतभाष्यमिति सकृदवलोकनेनैव, दृढ विश्वासिम् , सहृदय स्वयमेव नूनमवगमिष्यति ॥

एवमखिलैरप्यभिवन्दनीयमहिमसु त्रिषु भाष्यकारेषु विशिष्टाद्वैतभाष्यकृतो भगवद्रामानुजाचार्या एव प्रकृतस्य गद्यत्रयाख्यस्य प्रबन्धरत्नस्य प्रणेता ॥

एते किल इतश्च प्राक् प्रायो 'नवम्या शताब्द्या भगवतो यामुनाचार्यस्य पौत्र्या कान्तिमत्यपराभिधानाया भूदेव्या हारीतकुल तिलकान्महात्मन केशवसोमयाजिन श्रीभूतपुर्या लब्धजन्मान , बाल्य एव सर्वाण्यपि शास्त्राणि विशिष्य श्रीयादवप्रकाशयतिवर्या-दद्वैतग्रन्थाश्च समग्रमधीत्य भगवदनुग्रहेण तदा तदा स्वयमपसृत महापद प्रकटीकृतपरिशुद्धनिजप्रभावा , अनेकेभ्य आचार्येभ्यो यथासप्रदाय ताम्तानर्थविशेषानात्मना समधिगत्य सर्वदा भगवत्कै-कर्यैकप्रवणमनसो भगवद्गुणानुभवसमधिगतपरमानन्दनिर्भरा , काले-न च प्रव्रज्या परिगृह्य श्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सेवैकपराय-णा परवादिविधूननचणवचोगुणा , सुचिरमध्यात्मविद्या यथासप्रदा-य बहुभ्य शिष्येभ्य उपदिश्य 'स्वाश्रिताननेकानुर्जावियन्त , सर्वा-त्मना विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त सर्वतोमुखमकुतोभय च विधाय वेदार्थ-

1 एकानविशत्युत्तरशताधिकचतु सहस्रतम पिङ्गलनाम्नि कलेर्वत्सर चैत्रमासि शुक्लद्वादश्या भृगुवासरे आर्द्रानक्षत्रे कृणावतारा । किस्तीयमवत्सर = 1019

2 ' रामानुज सप्तशतैर्यतीना पीठैश्चतु सप्ततिभि समेत ।

एकान्तिगभद्रादिशभि सहस्रं श्रीरङ्ग आस्ते यतिसार्वभौम ॥

संग्रहादीनि प्रबन्धरत्नान्यनुगृह्णन्त , शिष्यपरम्परया तेषामिव स्वसि-
द्धान्तस्य च सर्वतोऽपि प्रचार समुत्कर्ष च भगवन्तं प्रार्थयमानाः
सर्वथा परहितैकप्रवणा परार्थैकजीविता परमपुरुषैकदैवता परक-
लितप्रशसानिन्दादिपराङ्मुखा पर धाम प्रपदिरे ॥

एतैश्च कृतेषु प्रबन्धरत्नेषु श्रीभाष्यव्यपदेशविख्यात श्रीब्रह्म-
सूत्रभाष्य विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तानुसारेण तत्तदर्थप्रतिपादक प्रबलाभिर्यु-
क्तिभिरप्रतिहतैश्च प्रमाणै परमतनिराकरणचणगुणगणमखिलसूत्राक्ष-
रात्यन्तानुगुणमपरैरप्यभिनन्दनीयसुमधुरवचोगुम्भ विलसति विश्रुतो
ऽप्युदञ्चितभगवद्गुणानुसन्धानसरसरमणीयम् ॥

श्रीगीताभाष्यमप्येतैरनुगृहीतमभिरुच्यैव सुखावसेयविषय-
जातम् ॥

वेदान्तसार इति, वेदान्तदीप इति च द्वावेतेषामेवापरौ ग्र-
न्थौ, अतीव संग्रहेण किञ्चिदिव विस्तरेण च श्रीवाद्रायणसूत्राणि
श्रीभाष्याकलितफक्त्रिया अक्षरतोऽपि व्याचक्षाणौ, ब्रह्मसूत्रवृत्ती
भवत ॥

वेदार्थसंग्रहनामभमेतद्विरचित प्रबन्धरत्न तु विशिष्टाद्वैतम
तानुरोधेन व्याख्येयानामुपनिषदा व्याक्रियाप्रक्रियादिशाप्रदर्शनपरम् ।
अत एव श्रीभाष्यादिभिरपि गतार्थतामालोच्य श्रीभाष्यकारैरुप-
निषदा न व्यरचि भाष्य पार्थक्येन ॥

नित्यग्रन्थाभिधानोऽप्येक प्रबन्ध श्रीभाष्यकारैरारचित ।
तत्र च श्रीवैष्णवसमयिनामहरहरनुष्ठेया धर्मा कर्मस्वरूपाणि च स-
न्ति साधु प्रतिपादितानि ॥

प्रकृत च गद्यत्रयाख्यमत्सुत्तम प्रबन्धरत्न श्रीभाष्यकारै स-

दाचार्यसंप्रदायागतद्वयवचनपूर्वकमात्मकृतस्य भरन्यासस्य, स्वकृत-
प्रपत्तिप्रसन्नदिव्यदंपतिप्रकाशितस्य अभयप्रदानस्य च स्वरूपमन्या-
नप्यवगमयितुमुपनिबद्धमिति संप्रदायविद् । एकैकस्यापि गद्यस्य
पार्थक्येन विषयप्रयोजनादिकं तु तत्तद्भाष्यारम्भ एव स्फुटं प्रकटी-
कृतमिति नेह तत्र विस्तरः स्वीक्रियते ॥

वस्तुतः सर्वदापि भगवन्महिमानुसधानैकरसिकानां श्रीभाष्य-
काराणा श्रीभाष्यगीताभाष्यादिष्वगत्यापतितेन परमतदूषणकोलाहलेन
क्रियतश्चन क्षणान् भगवद्गुणानुभवपरमानन्दपराङ्मुखीभावक्रियमा-
नमानसानामखण्डधारासारनयेन अविच्छेदभगवद्गुणानुभवप्रकारमुपै-
रुच्चार्य भगवत्प्रसादप्राप्तिमुपवर्ण्य कृतार्थभावमारमनः कलयितुकामानां
हृदयपयःपयोधेरनर्गलमभितः प्रसरन्ती सुधालहरिपरंपरा किल श्रीम-
दिदं गद्यत्रयमित्यपि वयमुत्पश्याम ॥

एतद्गद्यत्रयभाष्यकर्तारश्च श्रीमन्निरुत्तमहादेशिका. कले-
रेकसप्तत्यधिकशतत्रयोत्तरचतुस्रसप्तमे शुक्रनाम्नि संवत्सरे नभस्य-
मासि श्रवणनक्षत्रे श्रीकाशीनगरपरिसरे हिमोपवनाभिधाने देशे कृता
वताराः । एतेषा च मानरपितरौ श्रीमती तोतारम्बा, श्रीमाननन्त-
सूरिश्च । 'अयं कुक्षौ ममुत्पन्न शक्तेर्गर्भे सुतम्य ते । समा-
द्वादश तम्यह वेदानभ्यस्ततो गता.' इत्युक्तप्रकारेण लोकविलक्षण-
ताप्रकाशनाय एतैरपि द्वादश परिवस्मरान् गर्भे म्रितं मातुः ॥

एते च तन्मानापिनृश्वप्रवृत्तान्तानुरोधेन^१ श्रीमद्वेङ्कटाद्रिना-

१. कुक्षुर्गर्भे मनुदिने मनुत्पन्न श्रीमदन्तगुरुं ह्यने. श्रीमन्निरुत्त, २२-
कीदा यथा अशायति, तेन च दत्ता ती तोतारम्बा स्वयमगिरदिति च
ताम्बा ६७ म्बः ।

धम्य श्रिय पतेर्घण्टाया अवतार इत्यखिलानामप्यास्तिकानामभि-
प्राय । अमु च विषय स्वयमेव श्रीमदाचार्या सकल्पसूर्योदये सक-
लयामासु ^१ ॥

बाल्यादारभ्यैव सर्वत्र बुद्धिवैभव प्रथम भगवति नागवतेषु
च भक्तिं शान्तिं दान्ति च विभ्राणैरेतैर्विश्रुतिवयस्कैरेव सद्भिर्विश्वा
अपि विद्या वादिहसाम्बुवाहादान्नेयश्रीरामानुजाचार्यवर्यास्त्वमातुलाद
धिगता ^२ ॥

अनन्तर च यथासंप्रदायमधिगतविशिष्टाद्वैतमतसारसर्वस्वै
श्रीमदाचार्यै श्रीकाञ्चीश्रीरङ्गादिषु दिव्यदेशेषु भगवत्सेवापरायणै-
र्भागवतप्रावण्यपरिपूर्णै ^३ सुचिरमवस्थाय श्रीभाष्यादिप्रवचनमाचर-
द्भिरेके कृतमतय शिष्यास्तस्वहितपुरुषार्थोपदेशेन धन्यजन्मता
मवापिता । पराजिताश्च बहव परवादिनस्तदा तदा प्रमाणप्रबलवा
चोयुक्तिनिकरेण सर्वत सारेण ॥

एतैश्च न केवल सृष्टभाषायाम्, पर द्रामिडभाषायामपि
मणिप्रवालरीत्या शुद्धगाथारूपेण च बहवो ग्रन्था^४ व्यरच्यन्त ।

१ विभ्राणिनी विबुधवैरिवरुधिनीना पद्मासनन परिचारविधौ प्रयुक्ता ।
उत्प्रेक्ष्यत बुधजनेरुपपात्तभूषा घण्टा हरे समजनिष्ठ यदात्मवति ॥

२ रामानुजाचार्योदात्रेया मातुलात्सकला कला । अवाप विशस्यन्दे य
इति श्रीकृष्णारवरदगुरव । आचार्यैरपि सकल्पसूर्योदये विशस्यन्द विश्रुतनान-
विधविद्याविशङ्कार श्रावितशरीरकमाख्य इति स्वबमुक्तम् ॥

३ कदाचिदपचिकीर्षया कैश्चन कुदृष्टिभिद्वार लम्बितायामुपानहि स्वाशि
रसि लशायाम् कर्मावलम्बिन कश्चित्कश्चित् ज्ञानावलम्बिन । वयं तु हरि
दासाना पदरक्षावलम्बिन इति श्रीमदाचार्यैरभिहितम् ॥

४ सस्कृतभाषायाम्— साहित्य चतुर्विंशतिसात्सक यादवाभ्युदय

काव्ये वा नाटके वा स्तोत्रजाते वा यत् कुत्र वा एतेषा पदविन्यास सर्वात्मना भगवति भक्तिं स्वसिद्धान्तसारं च क्रौडीकुर्वन्नेव भवतीति नन्वानुभाविकमिदमवलोकयितृणाम् ॥

एतेषा वैदुष्य परवादिनिरसनवैभव चावलोक्य तदानीतनापण्डिता एव 'कवितार्किकसिंह' इति विरुदेन श्रीमदाचार्यान् सम्भावयन् ॥

एकदा च श्रीकृष्णमिश्रवादसमयप्रकटितपराक्रमपरितुष्टेन श्रीरङ्गनाथेन श्रीमदाचार्येभ्य 'वेदान्ताचार्य' इति, श्रीरङ्गनाथिकया 'सर्वतन्त्रम्बतन्त्र' इति च विरुद् प्रसादितमर्चकमुखेन ॥

सर्वदा सदाचारानुष्ठानैकबद्धश्रद्धाना च श्रीमदाचार्याणामुच्छ्वृत्त्या देहयात्रा निर्वर्तितवतामनितरसाधारण नै स्पृह्यं ननु व्यक्त-

नाम महावाक्यम्, श्रीरङ्गनथपादुकासहिमवर्णनपर सहस्रपद्यात्मक पादुकासहस्रम्, सुभाषिणीजीवी, हृमपदेशकाव्यम्, मङ्गलसूर्योदय नाम महानाटकम्, हृयप्रीवस्तोत्रादीनि सहस्राधिकश्लोकसकलितानि बहूनि स्तोत्राणि, इमिडोपनिषत्तात्पर्यरत्नावलीप्रभृतोन्यायानि च कतिचन । वेदान्ते, न्यायमिद्वाज्जनम्, न्यायपरिशुद्धि, आधकरणसारावलि, तत्त्वमुक्ताकलाप, सर्वार्थसिद्धि, शतदूषणी, चकारसमर्थनम् । वेदान्ते व्याख्यानरूपाणि, गीताभाष्यव्याख्या तात्पर्यचन्द्रिका, श्रीभाष्यव्याख्या तत्त्वटीका, गीतार्थसप्रहरक्षा, स्तोत्रभाष्यम्, गयत्रयभाष्यम्, ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् । मीमांसायाम्, सेध्वरमीमासा, मीमांसापादुका । अन्धे च श्रावैष्णवसमयाचारादिप्रतिपादका सच्चरित्ररक्षानिक्षेपरक्षापाश्वरात्ररक्षाप्रभृतय । दामिडभाषाया च—धीमद्रहस्यत्रयसारप्रभृतय द्वात्रिंशद्रहस्यग्रन्था, 'देशिकप्रबन्ध' इति प्रसिद्धिमुपगतो गायामको दामिडप्रबन्ध । इत्थं च सकलत्रयैर्विरचिता प्रबन्धा एकविंशत्युत्तरशतम् । प्रायेण सर्वेऽपि ग्रन्था सुदापिता ।

1. 'श्रीवेङ्कटनाथार्य' इति साम्प्रतिक नाम ।

मेव वैराग्यपञ्चकावलोकनेन¹ ॥

किं बहुना— नास्ति कश्चिदेतावति जगति समुत्पन्न , य
स्वस्त्रिमानाचार्यान् पाण्डित्यप्रकर्षेण मेधाविलसितेन ग्रन्थरुच्यकौश
लेन प्रमाणप्रदर्शनसामर्थ्येन वैराग्यसारेण भगवद्भक्तिभारेण चातिशयि-
तु प्रभवति । अत एव किलैते श्रीमदाचार्या , कविभि कवय इति,
दार्शनिकैर्दार्शनिका इति, वेदान्तिभिर्वेदान्तिन इति, निबन्दाभिर्निब-
न्दार इति, कर्मठै कर्मठा इति, ज्ञानिभिर्ज्ञानिन इति, भक्तेर्भक्ता
इति, प्रपन्नै प्रपन्ना इति, वादिभिर्वादिन इति, शान्तै शान्ता
इति च बहुधा सभाव्यन्ते ॥

एतैश्च श्रीमदाचार्यवर्धेरम्य गद्यत्रयस्य सत्यपि प्राचीने व्याख्याने
क्वचित्क्वचित्त्रास्वरसमालोचयद्भिरेव नव्यमिदं भाष्यमवतारितमा-
त्मनेति एतद्भाष्यस्थकतिपयप्रघट्टकपर्यालोचनायामवगम्यते । अख्य
च भाष्यस्य गुणनिरूपणम् 'नन्विदं श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैरनुगृ-
हीतम्' इत्येतावद्विलेखनमात्रेणैव, मन्यामहे, सपूर्णमाचरितमस्मा-
भिरिति ॥

एतादृशस्य च सभाष्यस्यास्य गद्यत्रयस्य नास्तीदेतावता
शुद्ध च समीचीन च किमपि मुद्रणमिति सर्वथा विषादस्थानमेत-

1 उच्छृणुतमातृप्रमाना आचार्या कदाचिन् राजकुललब्धप्रातर्ग्री
श्रीविद्यारण्यस्वामीभिस्तत्रागमन प्रार्थिता पश्च पद्यानि उत्तरतया प्राहिष्वन् ।
तत्पद्यसमुदायस्य वैराग्यपञ्चकमिति व्यपदेश । तत्रायमादम आक — भिल
किमनल भवदनलमौदर वाधितु पय प्रष्टतिपूरक किमु न धारक सारसम् ।
अयलमलमल्लक पथि पटधर कधर भजान्त विजुधा मुधा लड्ड कृक्षित
कुक्षित ॥

दम्भाकम् । पूर्वं द्विरा-ध्रलिपिभिर्मुद्रितमपीदं सम्यक् शोधितमिति वक्तुं न पार्यते । काञ्च्या च क्रियतश्चन कालात्पाक् कैश्चन बहुविद्धि सशोध्य सम्यगा-ध्रलिपिभिरारब्धमुद्रणमप्यर्धावसितमस-मग्रसमाप्तमवतिष्ठत इत्यतितरामिदं शोकास्पदमतद्ग-थनाङ्घ्रिणा विदुषाम् ॥

तदिदं सर्वमालोच्य, अनेकान् श्रीकोशानालोक्य, निधायै समीचीनं पाठम्, यावच्छक्तिं प्रमादरहितं मुद्रापयित्वा, प्रबन्धरत्नमिदं विदुषा प्रीत्यै आत्मनः कृतार्थभावाय च बहिरवतारयाम् ॥

यावच्छक्तिं परिशोधितेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे अस्मदीयबुद्धिप्रभोषादिना यदि स्युरशुद्धयः, प्रार्थयामहे, तर्हि ता स्वयं परिनिर्मृज्य कृपयास्मान् बोधयन्तु, येन द्वितीयस्या मुद्रणायै वयमतीव जागरिष्याम ॥

रायपेष्टैः चक्रवर्तिः कृष्णमाचार्यः ।

कपर्दिमतकर्दम कपिलकल्पनाप्रागुग
दुरल्यमतीत्य तद्रुहिणतन्वयन्वोदरम् ।
कुरष्टिकुहनामुषे निपतत परब्रह्मण
करप्रहविचक्षणो जयति लक्ष्मणोऽय मुनि ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ गद्यत्रयम् ॥

प्रणाम लक्ष्मणमुनि प्रतिगृह्णातु मामकम् ।
प्रसाधयति यस्सूक्ति स्वाधीनपतिकां श्रुतिम् ॥

भगवन्नारायणाभिमतानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्य-

॥ श्री ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादशिकाय नमः ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यं कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे सनिधत्ता सदा हृदि ॥

प्रख्यातश्रुतविभवान्गुरुरनशेषा-
न्प्रश्रित्य प्रणयति वेङ्कटेशसूरि ।
लक्ष्मीशप्रपदनवैभवप्रतिष्ठा
रामान्ध्यप्रशमकरिं रहस्यरक्षाम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीपतेर्यतिपतेश्च दयैकधाभ्रो-
 योऽसौ पुरा समजनिष्ट जगद्धितायम् ।
 प्राप्यं प्रकाशयतु व. परमं रहस्यं
 सवाद एष शरणागतिमन्त्रसार ॥ २ ॥

अत्र भगवान्भाष्यकार सदाचार्यसंप्रदायागतद्वयवचनेन स्वयमनु-
 श्रितन्यासाख्यविद्याविशेष स्वानुबन्धिसजिजीवयिषया यथावत्प्रकाशयन्,
 'सीतामुवाचातियशा राघव च महाव्रतम्' 'सीतासमक्ष काकुत्स्थमिद
 वचनमब्रवीत्' इत्यादिप्रकारेण श्रीप्रपत्तितदनुग्रहपूर्वक स्वस्य भगवता
 सजात स्वयंप्रयोजनसवादविशेष निवध्नाति । प्रतिवचनाशस्तु शरणागति-
 त्रयीकृतशरण्याभिप्रायविशेषोन्नयनेन निवध्यत इत्येके । इह 'मपत्स्यते
 इत्यन्त श्रीमच्छब्दाभिप्रेतप्रदर्शनम् । 'अखिल—' इत्यादिकम् 'अशरण्यश
 रण्य' इत्यन्त नारायणशब्दार्थविवरणम् । तन्मध्ये 'श्रीमन्नारायण इति
 द्वि पठनमुपायोपेयवाक्ययो सिद्धरूपप्रधानाशब्दव्यञ्जनम् । 'अनन्यशरणोऽ
 हम्' इत्युत्तमपुरुषाभिप्रेताधिकारिविशेषोक्ति । 'तत्पादारनिन्दयुगलम्
 इत्यादिकमर्थत स्वरूपतश्च मानवर्णिकपदत्रयजापकम् । एव प्रधानत
 मेन सिद्धोपायेन सिद्धप्राप्येन च सह महावाक्यार्थपर्यवसानभूमितया शब्द
 प्राधान्यवान्साध्योपायाशा दर्शित । साध्यप्राप्यमपि 'पारमार्थिक—
 इत्यादिना मक्षितमिति शपयितु मध्ये 'द्वयम्' इति व्याख्येयसमाख्यानि-
 दंश । 'पितरम्—' इत्यादिभिर्जितताविशेषभगवद्रीतादिपठितैरुक्तम-
 वादाकैरुपबृहणप्रत्ये, प्रस्तुतोपायविशेषपरिग्रह शरण्यस्वभावानुसंधानपू
 र्वेक प्राग्भविरोधिनिवृत्तिप्रार्थनाश्च प्रपञ्चयिष्यमाणद्वयार्थतया समग्रेण
 सकलव्याह । 'मनोवाक्कायै - इत्यादिभिरर्थक्रमेण नम शब्दार्थविवरणपूर्वक
 चतुर्थ्यभिप्रेतपरमपुरुषार्थप्रार्थना प्रकाश्यते । प्रतिवचनवाक्यैस्तु, प्रकृताधि-
 कारिनिर्भरत्वाय स्वीकृतभरस्य शरण्यस्य स्वाभाविकटयार्द्रमुत्तरस्वण्टो
 तपरमपलाङ्कुरकल्पमभिप्राय व्यञ्जित । अत कृत्स्नमिद गद्य द्वयविवर
 णमिति साधीयान्तप्रदाय । इह च भगवत्प्रपदन समुत्तम्य सम्यक्ज्ञान

मपादनपुरुषकारपुरस्कारादिकं पूर्वकृत्यम् । साङ्गस्वरक्षाभरसमर्पणं तत्कालकृत्यम् । स्वनिष्ठानुसंधानपूर्वकं स्वाधिकारोचितकैकर्यादिकमुत्तरकृत्यम् । शरण्यस्य तु पूर्वकृत्यं पुरुषकारप्ररोचनादिकम् । तत्कालकृत्यं समर्पितसर्व-भरस्वीकरणम् । उत्तरकृत्यं तु स्वयंप्रयोजनभक्त्यादिप्रदानान्तिमदशाप्रवो-धनप्रभृति शरिपूर्वकैकर्यरूपमुक्तिप्रदानपर्यन्तम् । एतदग्निलमिह शब्दतोऽर्थतश्च यथास्थानमनुसंधेयम् । किञ्च - सर्वोधने परं तत्त्वं न्यासोक्त्या परमं हितम् । प्रार्थनाभिश्च परमं पुमर्थं इह दर्शितं ॥

नन्वयं सकलफलप्रदो भगवानयं तत्प्रपत्तिमिदं यथाश्रयताम् । किमिह लक्ष्मीप्रपदनेन? मैवम्, यदि भगवत्प्रपदनमिदानीं शक्यमिति निश्चिनुयात् तदा मोक्षार्थमेव तदुपाददीत, न पुनस्तादर्थं तत्प्रयुञ्जीत, अनिश्चिने तु शक्यत्वं नतराम् । ननु विदितश्चेत्प्रपत्तिशास्त्रार्थं, स च मुक्तर, तदा स्वयमेव मोक्षार्थमनुष्ठीयताम्? मैवम्, दुष्करकर्मागङ्गाविरहात् सौकर्येऽपि महार्वावक्षासाद्यङ्गकप्रपत्तिस्वरूपे 'भूयते किल गोविन्दे' 'सत्यं शतन विमानाम्' इति न्यायेन सम्भवत्प्रतिबन्धे मात्रया दौष्कर्यात् । उक्तं च— 'उपायं मुक्तरः सोऽयं दुष्करश्च मता मम इति । अतः स्थितमनसि इत्यादिप्रक्रियया विषयतः स्वरूपतश्च विशिष्टाकारप्रपत्त्यनुष्ठाने प्राध्याभिलाषप्रापकाध्ययसायप्रापकान्तरानन्वयानुवृत्त्यनुगुणमनसमाधानाद्यर्थमिह तत्प्रार्थनं युक्तम् । एवमपि मुकृताविशेषैरेव लक्ष्मीप्रपत्तिवत् भगवत्प्रपत्तिरप्यस्त्वयं? मैवम् तदयं एव त्वयं मुकृतविशेषः । न चानापि पूर्ववदशक्यत्वचादना, स्वमन्त्रपुर्व्ववत् पृथक् तावन्मात्रशास्त्रप्रदानात् । तदभिप्रायेण क्लृप्तं भगवता गौतमेन— 'यान्च परं प्राथयिता प्रपन्नप्रियत श्रियम्' इति । श्रीसात्यते च— 'यामालम्ब्य सुखेनेमं दुस्तरं हि गुणादधिम् । निस्तरन्त्यन्विरणैर्यत्कथंभ्यानपरायणा ॥' इति । सा चैव न्ययमाह— 'प्रायश्चित्तप्रसङ्गं तु मत्प्रपापसमुद्भवम् । मामसा दयदवस्य महिर्षा शरणं श्रेयेत् ॥' इति । न चैव 'तदर्थं प्रपत्त्यन्तर्गतेभयानवस्थाप्रसङ्गं,

स्वतन्त्रसकल्पेन व्यवस्थितत्वात्सामग्रीविशेषाणाम् । सामग्रीप्रवाहानवस्था तु सर्वस्मिन्नपि कार्ये सर्वैः सिद्धान्तिभिः स्वीकर्तव्या स्वीकृता चेति नासौ दोषः ॥

अतोऽपनर्गार्थभगवत्प्रपत्तिसिद्धये 'यज्ञविद्या महाविद्या गुहाविद्या च शोभने । आत्मविद्या च देवि त्व विमुक्तिफलदायिनी ॥' 'विद्यास हायवन्त मामादित्यस्थ सनातनम्' इत्यादिभिः सर्वविद्याप्रवर्तकतया तत्तद्विद्यात्वेन निर्दिष्टा सभ्यवज्ञानव्यवसायोपायादिप्रदाने विशेषाधिकारवर्ता मनुग्रहैकस्वभावा श्रियमादौ प्रपद्यते—भगवदिति ॥ अत्र 'अशरण्यशर ष्याम्' इति वक्ष्यमाणस्योपयुक्ता विशेषा नचभिः पदैः ख्याप्यन्ते । ननु 'विष्णुपत्नी विष्णुवल्लभा' इत्यादिषु भास्करेण प्रभेव पत्यासौ निरूप्यताम् । यथोक्त ताभ्यामेव—'अनन्या हि मया सीता' 'अनन्या राघवेणाऽहम्' इति । इह तु तथा तन्निरूपणे व्याख्येयस्थे किमिति भगवतासौ निरूप्यते ? प्रस्तुतोपयोगार्थमिति ब्रूमः । भगवदभिमतानुरूपत्वे हि, तस्यास्तेनेच्छा- विघाताभावात् तद्विरुद्धेच्छाविरहाच्च ततोऽसदिष्ट सिध्येत् । प्रभया प्रभा वत इव व्याख्येयगत तथा तस्य निरूपणमपि श्रीवल्लभादिव्यपदेशेन दर्श- यिष्यति । इह च परस्परनिरूप्यत्वमन्यप्राप्त्युक्तम्—'तदेतत्सूक्ष्ममिथुन परस्परविचिहितम् । आदावन्योन्यमिश्रत्वादन्योन्यप्रतिपादकम् ॥' इति । आदावन्योन्यमिश्रत्वात् 'शान्तानन्त—' इति प्रकारेण नित्यमन्योन्यसंब- द्धादित्यर्थः । न च परस्परनिरूप्यत्वेऽन्योन्याश्रयदोषः, प्रभाप्रभावतोरिव प्रमाणतः प्रकारान्तरेणापि तयोर्निरूपणात् । अत्र द्विपट्काष्ठाक्षरगताभ्या भगवन्नारायणशब्दाभ्या 'शुद्धे महाविभूत्याख्ये' 'नरसन्धिधनो नाराः' इत्यादिभिर्निर्दिष्टाभ्यामुभयलिङ्गत्वमुभयविभूतिमत्त्व च ख्याप्यते । भगव- च्छब्दस्य 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव' इत्यादिप्रदर्शितव्रमेण 'अन्यत्र क्षुपचारतः' इत्यौपचारिकप्रयोगप्राचुर्यमस्ति । नारायणशब्दस्य तु तन्नास्ति । कारणवा- क्येषु चानन्यथासिद्धनिःसदेहविशेषनिर्धारणोपयुक्तध्यायम्, 'एको ह वै ना- रायण आसीत् न ब्रह्मा नेशान्' इत्यादिश्रुतेः । 'सहस्रशीर्षम्' इत्यनुवाके

च तेनैव सर्वपरविशेषानिर्धारणम् । अतस्तेनात्र विशेष्यस्य निर्देशः । ततश्च तद्विशेषणतया भगवच्छब्दोऽनादितरुदिरुभयलिङ्गत्वव्यस्त्यर्थमेव ॥

उक्तप्रकार भगवतः स्वरूप निरतिगयानन्दतया मुक्ताना नित्या नामिव च स्वस्याप्यभिमतम्; ततोऽपि स्ववह्यभायाः स्वरूपादिक-मित्यभिप्रायेण— अभिमतत्सुक्तम् । श्रूयते हि— ‘अथ लोके देव जुष्टामुदाराम्’ इति । ^१निरवधिकक्रीडादिमता निरुपाधिकदेवेन भगवता प्रीतिविपर्याकृतमित्यर्थः । सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षप्रतिपत्तेः, बाधकस्य चाभावात्, औचित्यातिशयात्, तथैव वेदवि(द्या)ख्यातत्वाच्च देवशब्दोऽ-न वासुदेवपरः । देवैर्जुष्टामिति मन्दम् । स्मर्यते च—‘प्राणेष्व्योऽपि गरायसीम्’ इति, ‘अस्या देव्या मनस्तास्मिस्तस्य चास्या प्रतिष्ठितम् । तेनेय स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ इति च । अभिमतत्वेऽप्यनुरूपत्वम्, अनुरूपत्वेऽप्यनभिमतत्वं च, लोके दृष्टमिति तद्व्यञ्छेदार्थमुभयोक्तिः ; यथा—‘चकर्थं यस्या भवनम्’ इत्यादिश्लोकयोः । लोके केनचिदाका-रेणाभिमतानुरूपत्वम्, आकागन्तरेण तदभावश्च, क्वचिदृश्यते । तद्गुदा-सायं स्वरूपरूपादिसर्वोक्तिः ॥

तत्र स्वरूपस्य गुणत्वायोगात्, स्वरूप रूप गुण. विभवः ऐश्वर्य-शीलाग्नवधिकृतिशयासम्बन्धेयकल्याणगुणगणधेति इन्द्र । अनुरूपत्वमिह सवन्धे सति प्रकृष्ट सादृश्यम् ; यथा— ‘परस्परस्य सदृशां प्रमाणेङ्गितचे-ष्टितैः’ इति । रत्नकाञ्चनमुक्ताप्रमालादेरिव स्वसवन्धेन शोभातिशयहेतुत्व रूपमौचित्य वा, यथा— ‘अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिकामरेश्वरः ।’ इति, ‘तुल्यशीलवयोवृत्ता तुल्याभिजनलक्षणाम् । राषवोऽर्हति वैदेही सं चेषमसितेक्षणा ॥’ इति च । अत्र वयोलक्षणयोस्तु-ल्यशब्द औचित्यपरः, दपत्योर्न्यूनाधिकवयस्त्वत्वात्, स्त्रीपुंसलक्षणानां च भिन्नप्रकारत्वात्, तत्प्रहोक्त्या शीलादिष्वपि औचित्यपर एव, तुल्यश-

ब्दोच्चार्यस्य 'अर्हति' इति समुदायनिर्देशाच्च । यद्वा, अर्हत्वस्य साधक
तया नुत्यशब्देन सदृशत्वमुच्यते । वयस सदृशत्वम् 'घनवनकवुती युष
दशामपि मुग्धदशाम्' इत्युक्तमासन्नतरत्वम् । लक्षणस्य सदृशत्व पतिलक्ष
णवत्सर्गोत्कर्षव्यञ्जकत्वम्, येन स पुरुषोत्तम, सा च सर्वलक्षणसपत्ना
नारीणामुत्तमेत्युच्यते । 'सदा तत्रैवोचितया तय श्रिया 'आहु स्वैरनु
रूपरूपविभवै' इत्यादिकमनुसंधेयम् ॥

भगवत्स्वरूपादेरेतत्स्वरूपादीना यथाक्रममानुरूप्यगुणम् । तत्र
स्वरूप स्वामाधारणधर्मनिरूप्य धर्मि, तस्यानुरूप्य 'नानयोर्विद्यते परम्'
इत्यादिषु ब्राह्मम् । रूप 'हिरण्यवर्णाम्' इत्याद्याम्नातम्, तस्यानुरूपत्व
हि अनिरमणीयत्वमित्यत्वाप्राकृतत्वादिर्वाशिष्टममृततमत्वम् । 'नित्यैव इत्यु
पक्रम्य 'विष्णोर्देहानुरूपा वै करोत्येवात्मनस्तनुम्' इति च निगमितम् ।
अत्र रूपादनन्तरो गुणशब्द सौन्दर्यादिदिव्याविग्रहगुणपर, 'गुणाद्गुण
गुणाद्यापि प्रीतिर्भूयो व्यवर्धत इतिवत् । विग्रहगुणाना स्वरूपगुणाना च
पृथङनिर्देश प्रीत्यतिशयस्योत्तमार्थ । विभव 'कणिपति शम्पासन
वाहनम्—' इत्यादिभिरुक्त विभूतिद्वयम्, यथोक्तम्— 'अस्या भव
च शेष हि विभूतिरुभयात्मिका' इति । उक्त च श्रीराममिश्रे — 'उभ
याधिष्ठान चैक शेषित्वम्' इति । एव द्वयविवेकस्यैवत्वेऽपि तदानुरूप्य
वचनम् अन्यूनानतिरिक्तविभूतिमत्परम् । यद्वा, 'अथो विष्णुरिय वाणी'
इत्यादिभिर्लौकिकवर्षात्पान्यायन विभवश्च निर्दिष्टो विभूत्यतः । स्वामाधारण
विभूत्यादिक च विभव । 'निधि पद्मा निधि शङ्खशतुर्दन्ती गजमन्था ।
कल्याणसर्प पञ्चास्य शिशितो गृहरक्षक । इत्यादि च पुराणप्रसिद्धमा
नुरूप्यामिह यथाह ब्राह्मम् । ऐश्वर्ये गीते च अन्वितेनादिशब्देन परत्वं
सौलभ्यौपर्यङ्गगुणपर्यङ्गद्वयसम्राट्, 'सर्वैश्वर्यगुणापेता नित्य तद्वमंधर्मिणी'
इत्यादिभिरेर्तात्मिद्धि । अत्र परस्परैच्छावैश्याताभावाद् ऐश्वर्यमनुरूप्यम् ।
शील च गुहादिषु रामस्यैव, त्रिजगादिषु तस्या प्रसिद्धम् । एव पतिपा
राध्ययुक्तदितरसर्वशक्तिवन्वितानामन्वेषामपि गुणानामानुरूप्य गुणम् ।

शीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणा

‘ब्रह्मेयादिसुरवज्र सदप्रितस्त्वदासदासीरण’ इत्युक्तेभ्य सातिशयसंख्यातरुणेभ्यो व्यावृत्त्यर्थमाह—अनवधिकातिशयासंख्येयेति ॥ अनवधिकतरमिह स्वापेक्षयोत्कर्षाविविराहित्यम् ॥

ननु भगवत एवैश्वर्यमनवधिकातिशयम्, ‘तमीश्वराणा परम महेश्वरम्’ ‘मर्वेश्वरेश्वर कृष्ण’ ‘न तत्समश्चान्यधिकरश्च दृश्यते’ ‘न त्वत्समोऽस्यभ्यधिक कुतोऽन्य’ इत्यादिभिस्तथांस्त । ‘पुप्रधानेश्वरेश्वरी’ इति नाम तु स्त्रीप्रत्ययानुपपत्ते श्रुत्यादिविरोधाच्चान्यथा नेयम्—पुप्रधानयो गोवली वदैन्यायेन विज्ञेयत उक्ताना ब्रह्मादीश्वराणा च भगवान् ईश्वर, तत्पत्नीयम्—इति । ‘पुयोगादाख्यायाम् इति स्त्रीप्रत्ययोपपत्ति । पुप्रधाने स्वशक्त्यैव नियच्छति, ईश्वर च ब्राह्मणेनेति निर्वाहो विरूप क्लिष्टश्च । ‘ईश्वरीसर्वभूतानाम् इत्येतदप्येतेन गतार्थमिति ? अत्रोच्यते, यद्यपि नास्ति तथा निर्वाह, तथापि श्रुतौ न तथा स्यात्, सर्वभूतानामिति पञ्चयन्वयवैधस्य प्रमङ्गात् । स्त्रीप्रत्ययस्तु बाहुल्येन नेय । ‘अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी इति च मन्त्रान्तरेणोक्तम्, तदपि हि तद्विभूतिभूतभूमिविषयत्वात् तत्पर्यवसाय्यर । श्रीवैकुण्ठगद्ये च शेषादीनामपि तदाजानुविधायित्वमुक्तम्—‘शेषशेषाद्यनादिसर्वे परिजन भगवत्सक्तनदवस्योचितपरिचर्यायामाहापय स्या इति । आहुश्च भगवत्यामुनाचार्या — ‘यत्पास्ते महिमानमात्मन इव त्वद्वल्लभोऽपि प्रभुर्नाल मातुमियत्तथा निरवधि नित्यानुकूल स्वत इति । वेदार्थसंग्रहे चोक्तम्— ‘स्वामिमत्स्वानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यनवधिकमहिममाहिपी’ इति । उक्तं च श्रीवत्साङ्गमिश्रे — ‘देवित्वन्गदिमायार्धिनं हरिणा नापि त्वया ज्ञायत इति । तदात्मजैश्च—‘प्रशकनवल— इत्यारभ्य ‘तत्र भगवत्सौत साधारणा गुणगणय इति । न चैतावता भगवतो नि समाभ्यधिकत्वविरोध, प्रत्युत तत्प्रतिष्ठापनमेव, ‘स्त्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्या इति भुव । न ह्येवावधपत्नीविशिष्टत्वं करय-

पद्मवनालयां

चिन्तदन्यस्यास्ति, येन तन्नाम्नादिशङ्का स्यात् । उपबृंहित च—‘अप्रमेय हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा’ इति । एवमस्याः शीलादीनामनपधिवा-
तिशयत्वेऽप्यविरोधः । यथा प्रभागुणोत्कर्षे भास्करं निःसमाधिकः ।
श्रीमानपि तथैव न्यात्यतिः पत्नीगुणोन्नतौ ॥ ज्ञानभोगसमानत्वे नित्यगुचे
क्षरेषु च । यथा वैगम्यनिघतिस्तथैवात्रेत्यनाविलम् ॥

शास्त्रेषु बहुधा भगवद्गुणत्वादिरूपेण निर्दिष्टायास्तस्याः कैश्चिद्भिर्गु-
णत्वादिकं शङ्कयते इति तद्बुद्ध्यासाय कल्याणगुणोक्तिः । गुणत्वादिनिर्दे-
शास्तु अस्या द्रव्यत्वाद्यविरोधेन अन्यपरा इति तत्र तत्र द्रष्टव्यम् । ‘ततोऽ-
वल्लोकिता देवाः’ ‘त्वयावल्लोकितः मघः’ ‘म स्थाप्यः’ इत्यादिभिरेतदवल्लो-
कनात्क्षुद्राणामपि गुणसिद्धौ सर्वकल्याणगुणशालित्वमस्या, वैमुक्त्यसिद्धम् ।
कल्याणत्व मोक्षपर्यवसायितत्त्वज्ञानादिमङ्गलावहत्वं स्वयं नित्यानुकूल्यं च ।
‘न ते वर्णयितुं शक्ता गुणान् जिह्वापि वेधसः ।’ इत्याद्यभिप्रेतसर्वापरि-
च्छेद्यगुणानन्त्यातिशयसूचनाय गणशब्दः; ऐश्वर्यादेरेनेवावान्तरगुणसमदा-
यात्मकत्वाद्वा, ‘प्रवृष्टं विज्ञानम्’ इत्यादिन्यायात् ॥

अथ विभूतितोऽपि मङ्गलनिर्वाहकत्वं प्रदर्शयति— पद्मवनाल-
यामिति ॥ एतेन ‘पद्मे स्थिता पद्मवर्णाम्’ ‘गन्धद्वाराम्’ इत्याज्ञातसौ-
वर्णसौमन्यातिशयोऽपि सूचितः । तच्छरणवरणमन्त्रे चोक्तम्— ‘ता पद्म-
नेमी शरणमत् प्रपद्ये’ इति । जामिस्थानीयवर्णिकावस्थानात्, पद्मस्या
नेमिउद्भवति । पद्ममेव नेमिः नयनसाधनं यस्याः सा पद्मनेमीति केचित् ।
‘मातरं पद्ममालिनीम्’ ‘भार्द्रो पुष्करिणीं पुष्टिं विद्मला पद्ममालिनीम्’
‘श्रीनिलयमालाधारिणी’ ‘प्रियाणि तस्याः पुष्पाणि कमलानि विदुर्बुधाः’
‘विकासिक्कमलस्थिता’ इत्यादिष्वप्यस्या विशेषतः पद्माङ्गीकारश्रुतः, श्रीवि-
ष्णुस्मृत्यादिषु विस्तरेणोक्तानां मङ्गल्यविभूतिभेदानामपि विशेषतो देवतेति
साधयितुमिह सुप्रसिद्धमुष्णमङ्गलभूतपद्मवनोदाहरणम् । ‘यत्र पद्मवनानि च’

भगवतीं श्रिय देवी

इति भगवतो विशेषमभिधस्थाने पञ्चवने तद्विमह इवासौ विशेषेण सनि धत्ते । एतेन 'साहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिप्रबोधिते । भूत्यर्थं सर्वभूताना पद्मा श्री पद्ममालिनी' इति श्रीत्रासप्रसवादोक्तं सर्वभूतोद्गीवनाथार्थवतार सौलभ्यमपि प्रदर्शितं भवति । एव मङ्गलगुणविभूतियोगेन निर्दोषत्वमपि सकलम्याह— भगवतीमिति ॥ 'ज्ञानशक्तिरल—' इत्यारभ्य 'विना हेयैर्गुणादिभिः' इति हि स्मर्यते । अथ उक्तवश्यमाणसर्वातिशयस्थापिक्रया सुप्रसिद्धस्वासाधारणसमारयया सर्वसमाश्रयणीयत्वादिकमाह— श्रियमिति ॥ एव हि श्रीशब्दो निरुच्यते— 'शृणाति निरितिलान्दोषान् शृणाति च गुणैर्जगत् । श्रीयते चात्तिलैर्नित्यं श्रयते च पर पदम् ॥ इति, 'श्रयतीं श्रीयमाना च शृणन्तीं शृण्वतीमपि ।' इति च । अस्य च नाम्नः सर्वप्र कारोत्कर्षप्रज्ञापकत्वमाहुः— 'श्रीरित्वेव च नाम ते भगवति द्रूम वथ त्वा वयम्' इति, श्रीरसि यत् इति च । भगवन्नारावणपदाक्षस्थानु रूप्य च 'भगवतीम्' 'श्रियम्' इति पदाभ्यां दर्शितम् । श्रीपदनिरुक्तिभिः सश्रितदोषनिराकरणम्, प्राप्यरुचिप्रापकाभ्यरसायादिप्रदानम्, उपायस्वरूपनिर्भर्तृत्वम्, 'पितेव त्वत्प्रेयान्' इत्युक्तं पतिप्रसादजनकत्वं च सिद्धम् । एवमाश्रितार्थयापारास्तदनुगुणावतारादयश्च न कर्मकृता इत्याह— देवीमिति ॥ भर्तुर्ललायामैवरस्यात्तदनुगुणव्यापारोपपत्तिरिति भावः । 'भगवतीम्' इत्यादिपदत्रयेण द्विपङ्कार्णस्थभगवद्वासुदेवपदार्थानुरूप्यं च प्राप्यते । श्रिय देवीमिति समभिध्याहारेण, 'श्रिय देवीनुपपद्ये श्रीर्मा देवी जुगताम् 'श्रीर्देवी पयमस्तस्मादुत्थिता धृतपङ्कजा' इत्यादिश्रुतिस्मृतयः सूच्यते । 'श्रिय श्रीश्च भवेदम्या' इत्युक्तं पतिसंबन्धेन च तमानत्वादिकमपि देवीमत्यनेन गम्यते ॥

एवम् 'श्रीद्वार्यमवतीर्णस्य तस्य इत्यादुक्तलाकानुकम्पाहेतुभावताराया अरि तस्या 'पश्यता सर्वदेवाना यथो वक्षःफल हरे' 'मया विना

नित्यानपायिनी निरवद्या

शुष्यति शोकदीनम् इत्यादिभिरागन्तुकमश्रेयस्त्रिशेषादिव्यपदेशात्कथमप्य-
 यमनीताना तन्नद्वयस्थानु तत्पुरस्कारण भगवदाश्रयण स्यादिति यत्राह—
 नित्यानपायिनीमिति । 'श्रीवन्दनश्री नित्यश्री 'नित्यैवैषा नगमता
 विष्णो श्रीग्नपायिनी भ्रम्येषु चाप्रतारेषु विष्णोरेषानपायिनी' 'भग
 वद्भानुदेवस्य नित्यैवैषानपायिनी' 'महाविभूते मपूर्णपाहुण्डरुप
 प्रभो । मम मया मभलस्य नित्यैवैषानपायिनी ॥' इत्यादिभिरनयोर्न
 वदाच्चिदपि विश्रय । अप्रतारेष्वपि वदाच्चिद्विश्रयशोभादेरभिनयमात्र-
 मेव । इदं च श्रीमद्रामायणान्तं सूचितम्— 'गमस्य मध्यपार्श्वे तु पद्मा
 श्री समवस्थिता । दक्षिणे हीथिनालाक्षी यत्रसायस्त्वधाग्रत इति । एव
 देवीमित्यन्तेन व्याख्येयस्त्वध्रीशब्दायां दर्शित । तन्मुखेन नित्यं भगवत
 सुखप्रसादनीयत्वं व्यञ्जयितुं नित्यानपायिनीमित्यन्तेन तत्रन्यमनुसर्षभोक्तो
 भवति ॥

ननु भगवन्नीमित्यादिभि स्वता निर्दापत्वाद्दौ नित्यसम्भवे च सि
 द्धेऽपि, स्त्रीत्वोपाधिप्रज्ञात् वदाच्चित्पतिपारार्थ्यैमुष्णम्, पतिप्रतिवृत्ता
 भिप्रायत्वम्, अविमुश्यकारित्वम्, नृशसत्वम्, निग्रहकचित्त्व च, 'गत
 हृदाना लोलत्व मत्त्वाना प्रतिकूलताम् । गदृदानित्यो धैर्यमनुगच्छ
 न्ति योषित ॥' विद्यते स्त्रीषु चापस्य किं न कुर्यन्ति योषित । इ वा
 दिभि प्रसिद्धं यदि स्यात् तदा नथ नित्यमशरण्यशरण्यत्वं स्यादित्य-
 त्नाह— निरवद्यामिति ॥ सामान्यत स्त्रीत्वनिग्रहप्रज्ञानात्तत्र भेदज्ञप्तेषु
 कर्मोपाधिविशेषनिषेध प्रायिक चेति नास्यास्तत्प्रसङ्ग । उक्तं च तत्रैव—
 'अनवद्यानवद्याङ्गी नित्यं तद्भर्मभर्मिणी' इति । श्रीमद्रामायणे च—
 'इयं तु भवतो भार्या दोगैरेतैर्विजिता इति । किं च, 'आनृशस्य परो
 धर्मस्त्वस्त एव मया श्रुत इति स्मारयन्त्या नृशसत्वप्रसङ्ग एव
 नास्ति । निग्रहकचित्त्व समर्थाया एवास्या अन्यन्तापकारित्वापि न सम्य

देवदेवदिव्यमहिषीम् अखिलजगन्मातरम् (अस्मन्मातरम्)

तीति स्ववाक्यमिद्धम्, 'असन्देहात् रामस्य तपमक्षानुपालनात् । न स्वा कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्माहं तजसा ॥ इति । एतद्विभूतिभूतदेवता दिपु कमवशादीदृशदोषसभवऽपि नास्यास्तन्मूलभूत मकल्प । 'तस्या दत्रि परित्यक्त मन्त्रल भुवनत्रयम् । विनष्टप्रायमभवत् त्वयदानी समेधि तम् ॥ मत्यक्ता ये त्रयामले—' इत्यादिपूतमत्यागोऽप्युपभामात्रम्, तच्च प्रीतकोपविरहेणावस्थानम् ॥

नन्वेव भगवदमिमत्त्वादिकं शरण्यत्वौपयिकं सर्वं तत्पान्यन्तरेऽपि स्यात्, विष्णो दिवो भ्रूण पृथिव्या इत्यादिभिस्तन्माहात्म्यप्रभिदे, तारतम्यं नु दुर्लभम् अत कथम् 'अशरण्यशरण्यामनन्यशरण' इत्युच्यते ? तत्राह— देवदेवदिव्यमहिषीमिति ॥ यथा मनुष्यादिभ्योऽधिकाना ब्रह्मादिदेवताना मनुष्यस्थानीयाना सर्वप्रकारसमधिकतया भगवान् देव, तथा ब्रह्मादेदेवर्षीभ्य समधिकाना भगवत्पत्नीनामप्यमौ प्रधानतमत्वाभिप्रायणात् दिव्यशब्द । इयं ह्युभयाधिष्ठानैः शोषित्वसाम्राज्येन मरुमङ्गलप्रदायित्वादिभिश्च प्रकृत्यत इति भगवच्छारत्रे उक्तम् । तथा ब्राह्म पुराणेऽपि— अनन्तनामधेया च शक्तिचक्रस्य नाथिना । इति । पत्न्यादिषु शक्तिशब्दस्तद्विहारादिकार्योपयुक्तविशेषणत्वाभिप्राय । तदादद प्राधान्यम्, 'कृता भिषेका मर्हिणी इति विशेषणात् मर्हिणीशब्दनय या विवक्षितम्, तदा दिव्यशब्द, तद्विग्रहस्य भगवद्विग्रहस्येवाप्राकृत वादिन व्यनक्ति ॥

एव चिकीर्षितभङ्गपरिहाराय प्रत्याप्यानामहाराय च प्रतिगालभ्यातिशय उक्त । अथ तथाविधोत्कर्षपरानिकर्षरापराधदर्शनजनितक्षयवत्परिहाराय प्रजावात्सल्यातिशयमाह— अखिलजगन्मातरमिति ॥ जगच्छब्द इह चेतनपर । नमामि सयलोकात् जन्नीमन्भक्तभयम् त्वमाता मधलोचनाम् इत्यादिभिरभ्याक्षनुमुत्पादी-सर्वांश्च अनूप्यति मातृत्वात् लोकमातेति नाम पठ्यते । एवमुत्पन्नत्वात् 'निन्दर्ग मतरम्'

अशरण्यशरण्याम्

इत्यादिभूतमस्या मातृत्व भगवत वितृत्वेन समानप्रियम् । न हि मदे
 करज्जमिदमस्या मातृत्वमित्यभिप्रायेण अखिलशब्द । तदिद विश्वमातृत्वप्र
 दर्शित निरुपाधिकमात्सल्य रिपूणामपि चत्मलस्य पत्युरनुरूपतमम् । तच्च
 हितचिन्तारहितेषु अहिताचिन्तकेष्वपि क्याचिन्निरत्या वदानित्वलति,
 हि पुनरिदाना हितचिन्तो-मुपे मयीति भाव । इत्तदहनिन्तरापरापे
 दौरेकनिर्घो रागणेऽपि हि सोन्मादपुत्र इव जननीत्वेनैव जातवात्सल्या
 'मित्रमौषधिकं नर्तुम्' 'विदितं स हि धर्मज्ञ' 'प्रसादयस्व त्वं चैनम्'
 इत्यादिभि सर्वाधिक रहस्यमुपदिश्य तद्भूमप्रशमने प्रयतते स्म ।
 एवमखिलजगन्मातरमित्यन्तै वदैश्विकीर्षितायालक्ष्मपत्तेरतिगवितामोषध-
 मन्त्य सूचितम्, यथोक्त शार्यपीये— 'नारायणात्मिका देवी शिव्य त्रेता
 क्यमातरम् । भक्तमानो महाभाग परमो धर्म उच्यते ॥' इति । अयं च तदा
 त्मकृत्यव्यपदेशस्तत्पत्नीत्याभिप्रायेण । अत्र 'अस्मत्स्वामिन्' इतिउत्
 'अस्मन्मातरम्' इत्यपि श्रीविशुचिस्तादय पठन्ति, आचक्षते च 'यामु
 नमुनिवशजननेन पुनश्च विशेषेण 'अस्मन्मतरमिति इति ॥

उक्तै स्वभावे सिद्धमपेक्षितानुगुणमाकारमाह—अशरण्यशरण्या
 मिति । येषां मे श्लोपायनिपत्तिवमाना सर्वलोकाशरण्योऽपि न भवेच्छरण्य,
 तेषामप्यसौ शरण्या, यथोक्त त्रिजटया— 'भक्तितामपि याचध्व राक्षस्य-
 किं त्रिजटया । राघवाद्भय धोर राक्षसानामुपस्थितम् ॥ 'प्रणिपात
 प्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलभेया परित्रातु राक्षस्यो महतो भयात् ॥
 इति । तानरपरिषदि चैतदनुदन्वायुमूनुराह— 'अलभेया परित्रातु राघ
 वाद्राक्षसिगणम् ।' 'तत सा हीमती बाला भर्तुर्मिजयदर्शिता । अनेच
 यदि नत्तस्य भवेय शरण हि य ॥ इति । 'पापानां वा शुभना वा
 इत्यादीनि च प्रभञ्जनमुत प्रति तद्वाक्यानि । कुपितनरसिद्धसमीपागतभी-
 ताश्च प्रजापतिप्रचलतयस्तामेव विश्वमातरमाहित्य तत्पुरस्कारेण तमुपसेदुरि

अनन्यशरण शरणमहं प्रपद्ये ॥

ति पुराणप्रसिद्धम् । आहुश्च— 'मातमैथिलि राक्षसीस्त्वयि तथयाद्रांपरा-
धास्तस्या रक्षन्त्या— इत्यादि ।

भवत्प्रथमशरण्यशरण्यत्वे तस्या , भगवत्स्तेन निमायातमित्यत्र तदे-
कप्रपत्तियोग्या स्वानरथा दर्शयति— अनन्यशरण्य इति । अन्यत्
शरण यस्य नास्ति सोऽनन्यशरण । शरणमुपाय 'उपाये गृहरक्षित्री
शब्द शरणमित्ययम् । वर्तते साप्रत स्तेषु उपायार्थैस्त्राचक्र ॥' इति
स्थापनात्^१ । एवमुत्तरनापि द्रष्टव्यम् । उत्तमपुरुषणैव स्वान्वये सिद्धे
'अदम्' इत्याधिशोक्त्वा स्वस्य दुष्करापापान्तराशक्ति सूच्यते ।
प्रपद्य इत्यत्र यद्यपि गत्यर्थेन धातुना बुद्ध्यर्थेन तता अश्वत्थमायमात्रमुप-
स्थाप्यते, तथापि प्रमाणानुमारात् शरण्यशब्दतात्पर्याच्च आर्धनाश्विनभर-
न्यास करोमीत्युक्तं भवति । प्राध्यत चानन्तरं पल्लिशेष । यस्तु परत्परो
पकारेण दक्षिणादानेन प्रशासनन वा भरन्यास , नासी प्रपत्त । नानाद-
मुनुभोरेव भगवद्भय-उद्देन तद-अप्रपदने तदैकान्य विहन्त्यात्^२ मैत्र्य,
यथा कर्मयोगादिकमन-योपासनार्थतयोपादीयत, तथानन्यप्रपदार्थतयोपा-
दीयमानामिदं तद्वैकान्त्यमत्र स्थापयति । यथा एताधिकाराचितपरिवराचने
ऽनन्यत्वाविरोध , तथेहापि । 'आप्तो विष्णारनाशश्च द्विधा परिवर-
रमृत । नित्यो यद्यो न चानित्य कर्मवश्या मुमुक्षुभि ॥' इति चो-
क्तम् । एव घटवत्तथा वरणेऽपि न विरोध , अन्यथा गुरुभजनतत्पुररक्षा
रादिकमपि विरुध्यत । अथ 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमवाभिगच्छत् 'आचा-
र्यमुपासीत इत्यादिभिस्तादर्थ्यात् तत् सगृह्यते ? इदमपि पूर्वोक्तैस्तथैव,
अविभेदात् । किं च, अत्र प्रपत्तिम् 'चन्द्रा प्रभासाम् इति मन्त्रेण
अलक्ष्मीनाशनार्थमागतंति, तथा 'ऋच सामानि यतू-पि सा हि
श्रीरमृता सतम्' इति । या मुमुक्षाणा माउद्देतुर्विदैव लक्ष्मी , तदभा-

पारमार्थिकभगवच्छरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्ति-

रनाशोऽनया क्रियत इति तदर्थं शरण्याभिप्रायमवादिनी तन्महिषीप्रपत्ति
 युक्तैवेति सिद्धम् । एव मेव साक्षात् परपरया या सर्वकलसाधिका ।
 'उदाराम्' इति श्रौतपद ह्यनवच्छिन्नविषयम् । तच्च 'सर्वनामप्रदा रम्या
 ससारार्णवतारिणीम् । शिप्रप्रसादिनी लम्बा शरण्यामनुचिन्तयत् ॥' इत्या
 दिस्वायम्भुवादिवचनरूपवृत्तम् । पञ्चख्युक्त्वा 'एश्वर्यमभरति परम
 पद वा इत्यारभ्य 'कथय कोऽयमुदारभाव । इति । व्यतिरेकमुखेन
 चैतत्स्वरीकृतं चतुःश्लोक्याम्— श्रेयो नक्षरविन्दलोचनमनं प्रान्ताप्रमादा
 दत्ते समृत्यभरवैष्णवाभ्रमु नृणा मभाष्यते कर्हिचित्' इति ॥

तत्किमत्रापान्तमित्यत्राह— पारमार्थिकेति । पारमार्थिकशब्दस्य
 चरणारविन्दविशेषणत्वे अर्थशब्द प्रयोजनार्थी । पारमार्थिक परमार्थ
 इत्यर्थः । यद्वा, परमप्रयोजनभूतानुभवप्राप्त्य परमभाग्यमित्यर्थः । एतेन
 परभक्त्यादिजननाहं च व्ययते । निर्दोषगुणवत्स्वामिचरणया मवकस्य
 भक्त्यतिशयं स्यादित्याभिप्रायणं भगवच्छरणशब्द अरविन्दस्वरूपेण च ।
 तं भ्रातृश्रवणं गाढम् 'यावत् चरणं भ्रातुः' तस्य तासतर्लं तात
 चरणौ मुप्रतिष्ठितौ । मुजातमृदुरक्ताभरद्गुलीभिरलङ्कृतौ ॥ प्रयतेन मया
 मूर्ध्ना गहीन्वा ह्यभिनिन्दती इत्यादिप्लिवान्योन्ययोगादपि शोभमान-
 त्वस्योत्तनाय युगलशब्दः । पारमार्थिकशब्दस्य परभक्त्यादिविशेषणत्वे अनु-
 भवविशेषणत्वेऽपि परमप्रयोजनत्वं भ्रमरैतवराहित्यं वा विवक्षितम् ।
 ऐकान्तिकत्वं प्रयोजनान्तरानन्वयेन तदेकनियतत्वम्, नत एव नित्यानु-
 वृत्तत्वमात्यन्तिकत्वम् अर्थार्थत्वे हि नात्मदौ निवर्तेत । निरतिशयत्वमा-
 त्यन्तिकत्वमात्रं चाहुः । अत्र परभक्ति उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मिका र्था,
 सा च 'शा प्रीति इत्यादिप्लिव विषयस्वभावात्, न स्वप्नसाधनत्वबुद्धि-
 जा । परज्ञानम् उत्तरोत्तरसाक्षात्कारं । साक्षात्कृत निरन्तरानुभूया
 परमभक्तिः । अनुभवस्त्वित्दानुद्गतमेव साक्षात्कार एव । नित्याना

परज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनान-

मुक्तानां च नित्यानुव्रतैकरूपानुभव शरणभेदेन परभक्तित्वात्कारभेदैश्च विकल्प्यते । पूर्वपूर्वक्षणपुत्रराक्षणावच्छिन्नस्वरूपस्येष्टतमत्पमभिप्रेत्य कृतत्वयपदेशे तस्य मुख्यं च तु योगविशेषजन्यानुभवं ॥

नन्विरोपायभूतपरमभक्त्यादिभिर्मुक्तदशानुभवस्य कृतत्वं मुख्यमेवास्तु, तथासत्युपरि श्रेयत्रयोदितज्ञानस्य स्थानत्रयोदितपरमनेश्च प्रार्थनमुपपद्येत । तदर्थं च यथाभाष्य मप्रतिप्रसाङ्गप्रपत्तिरिह प्रायिना स्यात् ? मैत्रम् 'प्रवृत्तिस्थूलसूक्ष्मरूपा विसृज्य तदार्त्तमिष म प्रमादलब्धमच्चरणारविन्दयुगलैकान्ति कात्यन्तिकपरभक्तिपरमान इत्यादिवक्ष्यमाणस्वरूपतया तदनुगुणमिह व्याख्यातुमुचितत्वात् । न च भगवत्प्रपत्ते स्वतन्त्रतया मोक्षसाधनत्व नास्तीति वाच्यम्, धृतिम्मतिभगवच्छाम्बेपु तन्व्यात-यदृष्ट । यो ब्रह्माणम् इत्यादिके हि श्वेताश्वतरमन्त्रे हिरण्यगर्मादिवारणभूतपरमपुरुष शरणागतिर्मुमुक्षुणानुषेयेति प्रतीयते । न च धनिदङ्गवदर्शनात् गुरुषु विकल्पानुपपत्तेश्च व्यवहितमाधनत्व कल्प्यम् अशिरारिभेदेन व्यवस्थापनात् । तथा चोपबृंहित ब्राह्मे पुराण- शरणं चा प्रपन्ना य प्यानयोगवि वर्जिता । तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णव पदम् ॥ इति । अहिर्बुध्नयेन च सुस्पष्टमुक्तम्-- 'यत्नेन कामकामन न साध्य साधनान्तरैः । मुमुक्षुणा यत्साख्येन योगन न च भक्ति ॥ प्राप्यते परम धाम यत्ता नापतत यति । तेन तनाप्यत् तत्त-वासनेय महामुन ॥ परमात्मा च तनेव प्राप्यते पुरु पोक्षम । इति । प्रपत्तिप्रयोगश्चाविलम्बितफलप्रद एवमुदाहृत -- 'अह मरम्यपराधानामालयोऽस्मिन्नोऽगति । तमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थ नामिति ॥ शरणागतिरित्युक्ता मा ददेऽस्मिन्प्रयुज्यताम् । तस्यानुबन्धा पाप्मानं सर्वं नश्यन्ति ताभ्यात् ॥ इति । अप्रापि त्वमवोपायभूतो मे भव इत्यादिभिर्न्यासा मरुत्व सूच्यते । 'तया तु तपसा न्यासमतिरिक्त तप

वधिकातिशयप्रियभगवदनुभवजनितावनवधिकातिशयप्रीतिकारिता

श्रुतम्' इति चाह । न्यासशब्दस्य चाथ शरणानतिरिपयत्व दर्शितम्—
 'नियेषापरपर्यायो न्यास पञ्चाङ्गमयुत । सन्यासरत्नाग इत्युक्त शरण-
 गतिरित्यपि ॥' इति । 'न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणम् इत्यत्र न्यास
 शब्दसामानाधिकरण्ये सन्यपरम् । एत स्वतन्त्रप्रपत्तिसिद्धौ 'भवत्या
 परमया वापि प्रपथा या महामते । प्राप्योऽह नान्यथा प्राप्यो
 मम वैरुर्बलिष्मुमि ॥' इति विरूपोऽपि व्यवस्थितविषय उपपद्यते ।
 श्लोत्रयोदितज्ञानादिप्रभष्यत्र स्वयंप्रयाजनतया प्रार्थ्यत इति न विरोध ।
 न च प्रपत्तिश्चातन्त्र्ये भाष्यविरोध , तथा हि— 'चतुर्विधा भवन्ते माम्
 इत्यादिना उपासनस्येन प्रपदनस्यापि 'तानदातिस्तथा वाञ्छा तावन्मो
 हस्तथासुप्तम् । यावन्न याति शरण त्वानशेषाघनाजनम् ॥ प्रपत्ते क्वचिद-
 प्येन परापेक्षा न विद्यते । सा हि सर्वत्र सर्वेषा सर्वज्ञामफलप्रदा ॥ इत्या-
 दिभिः सर्वाभिमतसाधनत्वावगते , सर्वफलसाधारणमपि तत्र चरमश्लोक-
 विधेय प्रकृतोपायविराधिपापनिवर्तनरूपोदाहरणविशेषे प्रदर्शयामास । इह तु
 स ध्वान्तरसाधनान्तररहितमन्त्रविरणप्रवृत्तत्वात् प्रातिरिरोधिनिरसनार्थत-
 योदाहरति । तस्मान्नोपायभङ्ग्यादिकमिहोच्यत इति सिद्धम् । परभक्त्या
 दिभिः साध्यमनुभवादिक् तदभावेऽपि मे प्रपत्तिमात्रेण भवत्विति विव-
 क्षाया प्रस्तुतविरोधाभावेऽपि, वक्ष्यमाणानुसारेण शिवभान्तर दर्शितम् ।
 आर्तोपच्छन्दन गन्ध भाष्य तु पररक्षणम् । इत्यादिभिः श्रियोऽप्येन प्रसीदयु-
 प्रमाणत ॥

पुनश्च मुक्तानुभव 'परिपूर्ण— इत्यादिभिः पङ्क्तिर्विशिनष्टि । अत्र
 हि मुमुक्षुणा भगवदभिमतत्रिशेषेषु यथासभव मुक्ततारतम्येन परिमिताकार
 गोचरत्वम्, लघोतन्फुरणवत्सान्तरत्वम्, क्वचित्काल निरन्तरत्वेऽपि सार
 स्वतस्त्वोत्पन्नायेन विच्छिन्नप्रवाहत्वम्, सामान्यत सर्वविषयत्वेऽपि परोक्ष
 रूढत्वम्, स्वयंप्रियत्वेऽपि मधुरभोगजनयेन मुक्तिरूपत्वप्रयोजनसाधनत्व

शेषावस्थोचिताशेष-

बुद्ध्या उपादेयत्वम्, अत एव सावधिकरसत्वं च स्यात्, नि शेषनिवृत्त-
प्रतिबन्धस्य तु न तथेति भावः । अन प्रीतिहेतुत्वाभिधानेऽपि तदर्थबुद्ध्या
उपादेयत्वाभावादनन्यप्रयोजनत्वमविरुद्धम् । तत्र हेतुरनवधिकातिशयप्रिय
त्वम् । ' भगवदनुभव इत्यनेन मुक्तौ पापागकल्पत्वपक्ष, स्वात्ममात्रानुभ
वनिर्गुणप्राप्त्यादिवादश्च व्युदस्यते, सर्वगिशिष्टब्रह्मानुभवे प्रधानानुभाव्य
च व्यञ्जितम् ॥

अत्रानुभवजनितप्रीतिर्नाम 'निरतिशयानुक्लोऽय विषयो मयानु
भूयते' इति स्वयमपि निरतिशयानुबल्यवती कृतार्थताबुद्धिः, 'कृतागोऽ
स्मीत्यमन्यत' इतिवत्, सा च सामर्थ्यनुवृत्त्या प्रतिक्षणभाविनी प्रवाहवि
च्छेदरहिता चेत्येके । अन्ये तु- प्रीते स्वरूपतोऽनुवृत्तत्वेऽपि पूर्ववदनुभव-
स्यैव प्रयोज्यप्रयोजकाकारविभागेन जन्यजनकवाचोयुक्ति - इति । अस्या
श्च प्रीतेरनवधिकातिशयत्व प्रीत्यन्तरापेक्षया निवृत्त्वविरहात्, ईश्वरस्य
नित्यानामपि हि न मुक्तेभ्योऽतिशयिता प्रीतिः, 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य
'भोगमात्रसाध्यलिङ्गाच्च' इति समानभोगव्यवस्थापनात्, ईश्वरनित्यमुक्त
भोगानामुपचापचयतारतम्यवादयोरपन्यायमूलत्वाच्च । कैकर्यस्य भगवदि
च्छाकारितत्वेऽपि, 'प्रहर्षयिष्यामि' इति तत्प्रीत्युद्देशेन प्रवृत्तत्वेऽपि, 'प्रीति
कारित - इत्यादिना 'यथाहं केशवे वृत्तिम् इति न्यायात् प्रीते प्रेर
कत्वातिशयेन स्वरसप्रवृत्तिः नियोगनैरपेक्ष्य च शोच्यते । एव प्रीत्या प्रवृ
त्तस्यापि कैकर्यविशेषेषु स्वाभ्यभिमतविशेषास्त्वनुरोधनीयाः । तादृगमेव
च कैकर्यम् 'एतस्मात् गापद्मास्ते 'जगन्प्रीडन् रममाण 'स यदि
पितृलोककामो भवति इत्यादिष्वप्युक्तम् । अशेषावस्थान्द्वेन पर्य्यूहा
दय स्थानासनगयनादयो जगत्सृष्ट्यादयश्च भगवतोऽवस्था, एतस्य च
मशरीरत्वाशरीरत्वानेकशरीरत्वरूपा गृह्यन्ते । कैकर्यस्य तत्तदशेषोचित
त्वम्, यथालोक यथागम च चामरप्रदणादिना भोगतया भोग्याया च

शेषतैकरतिरूपनित्यकैकर्यंप्राप्त्यपेक्षया

सन्निधाय कृतत्वात् । अशेषशपता आत्मन, आत्मीयस्य च परशेषभाव । यद्वा, सर्वप्रकारशेषवृत्ति । अनन्तगरुडादिप्रतिनियताधिकारकृत्येषु मुक्त्येच्छाविरहात्, इयमाणेष्वपि सर्वेषु 'एकधा भवति 'तावन्ति च' रूपानि भगवान् देवकीमुत । इति प्रकारेण शेषशेषिणोर्व्याभिमतरूप परिग्रहेण भुक्तस्य स्वाभिमतसवशेषवृत्ति स्यादेव, तस्याम् एकशब्देन श्रमयोनप्रधान्यव्युदास । अथ वा, नित्याना मुक्ताना च भगवत्प्रीतिपन्नासु सर्वासु शेषवृत्तिषु परकृतासु स्वकृतासु च प्रीत्यशेषो विवक्षित । 'नित्याभिवाञ्छितपरस्पर्नाचभानै 'याभिस्त्व म्भनवाहुदृष्टिभिर्वि' इत्यादिन्यायाच्च । एकरूपा वा रति एकरति, कालभेदेन सकोचाय भावात् । रतिरिदमीतिरिच्छा वा, तथा हेतुभूतया कैकर्यं निरूप्यत इत्यभिप्रायेण रूपशब्द । 'शेषतैकरति— इत्येतत् श्रीवैकुण्ठमये 'परिचर्यैकमनोरथ इत्यनेन विवृतम् । अत्रानुभवरतिकैकर्यशब्देषु ज्ञानचिकीर्षा प्रयत्नक्रमश्च प्रकाशित । यद्वा, शेषतैकरतिरेव कैकर्यप्रधान स्वरूपम्, तस्य रिवाहृतया तु व्यापारान्नराणि भवन्तीत्यभिप्राय । प्राकृतप्रलयादिष्वप्यविच्छिन्नप्रवाहृतया अत्रत्यकैकर्याद्यावृत्त्यर्थं नित्यत्वोक्ति, 'प्रलये न व्यथन्ति च' इति हि र्थातम् । स्वाभिसमादिशापेषी तद्योदितकारी विक्र, तस्य वृत्ति कैकर्यम्, तस्यान्यैर्दुःप्रापत्येनालभ्यलामत्प्रयत्नार्थम्, इत पूर्व प्राप्तेरभावात् अत्रातप्राप्तिपक्षव्युदासनापेक्षाहत्वभापनार्थं चाधिक प्राप्तिशब्द । 'तपस्याविर्भाव' इत्यादिक हि नित्यगिद्धेष्वेवाकारेषु मुख्यम्, न तु माधे निरङ्कुशविक्रमे तत्पूर्वैकव्यापारे च । तत्र तु निवृत्तप्रतिबन्धोपाधिकत्वमूचनार्थम् 'आवि स्युर्मम सहजकैकर्यविषय' इत्यभियुक्तैरुक्तम् । आत्माभिमानानुगुणपुरारथव्यवस्थया । भगवत्पारतन्त्र्यादि प्रबुद्धस्य सुखापते ॥ परेच्छायत्तभूमोऽपि स्वेच्छाया अविपातत । सर्व परवश दु स्वमित्याश नात्र बाधकम् ॥ स्वत शेषत्वकैकर्ये न कुत्राप

पारमार्थिकी भगवत्शरणारविन्दशरणागतिर्यथावस्थिता

सुखावहे । कर्मजत्वान्नाथात्वस्य लोके च व्यभिचारतः ॥ महानन्दमहिम्ना
च प्राग्दुःस्ववेक्षणार्दपि । मोहदुःस्वे तदा स्यातामिति मूढस्य जल्पितम् ॥
सुग्नस्य मोहनत्व च तामसत्वाद्युपाधिभिः । सुखाय च भवेत्त्वापि पूर्वदुः
स्वावमर्शनम् ॥

एवमिह 'अपेक्षया' इत्यन्त व्याख्येये सोपबृहणचतुर्व्यभिप्रेतस्य
प्रपञ्चनम् । भगवत एव शरणस्ये यत्तद्व्येऽपि, दिव्यविग्रहस्य शरण्यगुणा-
दिव्यञ्जकत्वम्, चरणग्रहणस्य कृपोत्तम्भकत्वातिशयेनानतिक्रमणहेतुत्वं च।
भिप्रेत्य चरणशब्दः । अरविन्दशब्द उपायदशायामपि भोग्यत्व सूचयति ।
अत्र भगवच्छब्दो निरपेक्षरक्षणौपयिकाकारणौक्त्वप्रदर्शकः । वृत्तविदपि
भाष्यकार प्रथमप्रकाशनाय 'पारमार्थिकी 'यथावस्थिता' इति
सामान्यतो निर्दिशति, 'त्वमेव मे वर वृणीष्य य त्व मनुष्याय
हिततम मन्यमे । 'यद्धित मम देवेश तदाज्ञापय माधव इतिवत् । एतेन
भगवत्प्रपत्तेर्मोक्षसाधनत्वमित्येतावन्मया निर्णीतम्, मा यत्स्वरूपा, यत्प्र-
कारंति च न जाने, अतस्त्वयैव वत्सलतया मोक्षार्थभगवत्प्रपत्ते स्य
रूपादिश्च यथाप्रमाण शायित्वा अनुष्ठापनीयोऽहमिति विशेषनिष्कर्षरहि-
तानामपि विशापनप्रकारः शिक्षितो भवति । एव सामान्यत उक्तेऽपि
सर्वज्ञा सर्वहितैषिणी देवी स्वयमेव सर्वं त्रिधास्यतीति तात्पर्यम् । 'देवाना
गुह्यम् इत्याहुक्त गोपनीयतमात्मम्, तत एव तत्र तत्र तदनुगुणनिर्देशै-
प्रपत्तिरूपारहेन्दुरवगाहत्व च सामान्यनिर्देशेन ग्राह्यते । ननु सर्वलोक
सर्वांगमप्रसिद्धाया प्रपत्तेः कथं दुरवगाहत्वम्' इत्यम्—केचित् भक्ति-
प्रपत्तयोर्व्यतिकरितप्रयोगार्थमिच्छन्ति । लक्षणभेदात् भेदाभिच्छन्तोऽपि
केचित्स्वातन्त्र्येण मुक्तिसाधनस्य नानुमन्यन्ते । अन्ये तु स्वातन्त्र्याभ्युपग-
मऽपि 'परिहृष्टा शरणागतिः' इति वचनानुरोधेन आश्रयादिपटवत्त्वं
मनुष्य साधकत्वमाहुः । तत्र एणा प्रत्येक साधनत्वमपि । तत्रैव यथेष्ट

केचित्कतिपयंशेषेषु स्तिपयपरिग्राहिण । नियतैरुपग्रहेऽपि स्वरूपव्याप्त
 मात्रत्वम्, प्रार्थनाभरन्यासयोरन्यतरमात्रत्वम्, तयारेव यथेष्टमङ्गाङ्गित्वम्,
 विरल्य वा, केचिदाहुः । इतरे च प्रपत्तेरधिषेयज्ञानरूपत्वम्, अग्निधारणा
 दिरूपत्वम्, दक्षिणाशादिहेतुकभरन्यासाविशिष्टत्वम्, अनङ्गत्वम्, द्विजा
 ङ्गत्वम्, सर्वधर्मस्वरूपत्यागाद्यङ्गत्वम्, भक्तियोगवत् आप्रयाणादनुवर्त
 नीयत्वम्, आरम्भकार्यपुण्यपापनिवर्तनात्मत्वम्, किं बहुना— एहागमना
 उल्लिख्यमानादिमानता च, प्रतिपादयन्ति । एष विप्रतिपत्तियोग्यतया दुष्कर
 प्रपत्तेर्निर्गमं, स तर्हि नय स्यात्? उच्यते, तत्र तावत् भक्त्यैक्यादि
 पक्षानिषेपरधादिषु निराकार्थम् । पाट्टिष्योक्तिरपि 'न्यास पञ्चाङ्गस्युत'
 इति वचनबलात् अष्टाङ्गयोगोक्तिवत् अङ्गाङ्गित्वमुच्चयन स्थापिता । अत
 एव 'पङ्क तमुपाय च' इत्यादिकमपि सम्युच्यते । स्वरूपन्यासस्यात्रापि
 क्षितत्वेऽपि 'आत्मात्मीयभरन्यास' 'त्वयि निहितभराऽय सोऽह यत'
 'तत्र भरोऽहमकारिणि धार्मिके' इत्यादिप्रमाणसप्रदायैर्भरन्यासप्राधान्य
 सिद्धम् । यदप्युक्तं भरतमुनिना— 'अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविधान-
 पूर्वकम् । तदेकोपायतायाञ्च प्रपत्ति शरणागति ॥' इति, यदपि
 चार्लिबुध्वेन— 'प्रार्थनामति शरणागति' इति, तत्रापि पूर्वोक्तप्रमाणा-
 नुसारात्, अनन्यसाध्यत्वतदेकोपायत्वोक्तितात्पर्याद्यं प्रार्थनापूर्वकभरन्या
 सात्मकत्वमिद्विरत्येषा दिक् । अतो दुरवगाहत्वगोठनाय 'पारमार्थिक्या'
 इत्यादिसामान्यभिर्देज उपपन्न इति ॥

एवमीदमभरन्यासात्मकतया शरण्यरोपयुक्ताकारविशिष्टपरतत्परि
 पयतया च निरूप्यायामत्या प्रपत्तौ स्वरूपता विषयतश्च तम वार्यवै
 परीत्यपिरह पारमार्थिकत्वम् । प्रकाशतोऽङ्गत्वश्च राज कार्यप्रकारान्वयाभावात्
 हित्य यथाप्रमाणफलसङ्कर्तृतादित्यागधात्र यथावस्थितत्वम् । राजसतामस-
 बुद्धिप्रकारश्च 'यथा धर्ममधर्म च' 'अधय धर्ममिति या' इतिश्लोकान्या
 गीत । एतेन अनासागमसिद्धत्वम्, नित्यागमसिद्धत्वेऽपि पुरुषबुद्ध्या
 अयथाकास्पतत्वं च निरस्तं भवति ॥

अविरतास्तु मे ॥ अस्तु ते , तयैव सर्वं सपत्स्यते ॥

एव तु व्याख्यात व्यासार्थे - 'पारमार्थिकीति, तम कार्यव्युदास । आनुकूल्यादिशरीरवती च सा । तद्धि तस्या उपायान्तरेभ्यो व्यावृत्त स्वरूपम् । यथावस्थितेति, रज कार्यव्युदास । प्रपत्तव्यविषयसबन्धरूप प्रहार, तत्साहित्यमभिप्रेतम् । शरणप्रणानहे शरण्यत्वधीर्ह्ययथावस्थिता स्यात् ' इति । अविरता आ मोक्षदानादविश्रान्तव्यापारेत्यर्थं , व्यापारश्च शरण्यप्रसादविशेष एव । 'सकृदेव हि शास्त्रार्थं ' 'सकृदेव प्रपन्नाय' 'ननु प्रपन्न सकृदेव नाथ इत्यादिवलादङ्गत स्वरूपतो वा अनुवृत्तिरिह न विवक्षिता । व्याख्येये 'प्रपन्न' इति वर्तमाननिर्देशस्वनुष्ठानकालाभिप्राय । व्यापारानुवृत्तिरथान्तु भाष्योदाहृतभक्त्यङ्गप्रपत्तिव्यवच्छेद , सा हि मध्ये साधनरूप साध्यान्तरमुत्पाद्य विरतव्यापारा भवति, तदेव तु मुक्ति साधयति । 'अस्तु इत्याशासनेन भगवत्प्रपत्ते स्वरूपतोऽपि स्वादु तमत्वं सूच्यते । मे अत्रिचनतमस्यानन्वशरणस्य ॥

एव विशापिताया विष्णुपत्न्या प्रतिवचन निप्रप्राति— अस्तु ते इति ॥ रावणेऽपि 'तेन मैत्री भवतु ते इति यादिन्या शरणागतविषये कैमुत्यसिद्धमिदं चरप्रदानवाक्यमित्युल्लेख्य प्रोक्तम् । ते मयि न्यस्तभरस्य मया स्वीकृतभरस्य च । उपायदानमेतस्यास्तदिदं पतिसमतम् । यथा तस्या प्रसीदन्त्या हारदानं हनुमते । भगवत्प्रपत्ते पूर्वोक्तनित्यैर्कार्यप्राप्तिपर्यन्तफलविनाभावमाह—तयैव सर्वं सपत्स्यते इति ॥ एवकारेण अत्रोपायान्तरव्यवधाननैरपेक्ष्य द्योत्यते । यद्वा, 'अस्तु ते इत्येतावतैरपयोमि 'तयैव इत्यादिकं विभीषणसहागतराभसन्त्यायेन यथाभिमतानुबन्धिरभणाभिप्रायम् । अथवा, श्लोत्रयोदितशान्तिनादिकम् अत्र परत्र च यत्प्रार्थयिष्यते, तत्सर्वमिह सर्वं शब्दार्थं , उक्तेन सह वक्ष्यमाणमनुत्तचानुबन्धिरभणमाभिमतत्वाविशेषात्तत्कल्प्यं प्राच्यते । सपत्स्यते' इति

अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतान-

भविष्यन्निर्देश, प्रपत्यनन्तरक्षणप्रभृतितत्तदुचितकालाभिप्राय । वदान्य
त्वव्यङ्ग्यं च द वाक्यद्वयम् प्रिययाग्दानगीलो हि वदान्य ॥

एव श्रीमच्छंदाभिप्यतमथमुपयोगविशययन्तमुदाहृत्य, प्राप्यत्वप्रा
पकत्वोपयुक्तसवाभारमप्राहव नारायणशब्द व्याखिल्यातु तत्र तत्पुरुष
युत्पत्तौ अयनशब्दाथम्, बहुव्रीहौ अन्यपदार्थे च दिव्यात्मस्वरूप ता-
दाह— अखिलेति ॥ अत्र सबुद्धयन्तप्रयोगात् व्याख्येयऽपि तथात्वेन
तच्छंदाध्याहार इति कश्चित् । 'श्रीमन्नारायण स्वामिन्' इत्यादौ मन्वा
न्तरे च तत् द्रष्टव्यम् । अन्य तु, प्रार्थनानुगुणतात्पर्यानुसारेण सबुद्धिरिह
प्रयुज्यत इत्याह । अखिलहेयप्रत्यनीकत्वम् अखिलहेयात्मन्ताभाववत्त्वम्,
तेन कर्तव्यहेयराहितेभ्यो व्यवच्छेद । कल्याणैकतानत्व कल्याणाना
संवेद्या साधारणाश्रयभृताविस्तागत्तम् । नित्यादीनामपि न सर्वमङ्गलगुण
वत्त्वम् । 'समस्तहेयराहित विष्णवाग्न्य परम पदम् 'तेजाबलैश्वर्यमहाव
बोधमुर्वार्येशकन्यादिगुणैकराशि ' 'म च सर्वगुणोपेत इत्यादिप्रति
द्वाभयलिङ्गाधिकरणार्थे उपयोगातिशयात्प्रथममिहोक्त । 'नराजातानि
तत्त्वानि' इत्यायुक्तकारणत्वादिशङ्कितमचिद्व्रत चिद्व्रत च विनारापुरुष
शौदिक प्रणतोपेभादिपयन्तमवद्य न किन्दप्यस्थानि, न च कन्याण
गुणत्वस्य अविद्यमान कश्चिदित्यर्थ । पश्चात्तु ज्ञानवसादिगुणोत्तिरेत
दिवरणम् । स्वरूपनिरूपक ज्ञानत्वादिकमप्यत्र कल्याणगुणशब्देन सामा
न्यत स्मर्यहीतम् । एष सगुणानिगुणभ्रुत्योर्विषयभेदेन अविशान् कूटदृष्टि
क्षेत्र निरस्त । यद्वा, कल्याणैकतान प्रदेशभेदेन मालभेदेनाप्यकल्याणत्व-
गहृतमित्यर्थ । 'ज्ञानानन्दैकस्वरूप इति तु तद्विशदीकरणम् ज्ञानतया
आनन्दतया च कास्त्वेन कल्याणत्वमुक्त भवति । जडात् भावान् प्रति
कलादासीनरूपज्ञानाभ्या च व्यरञ्जदाय ज्ञानानन्दयोरुभयोरयुक्ति ।
आनन्दकल्याणशब्दौ स्वपरपरतया औतुक्यं भूत । एवम् 'जान दादय

स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप

प्रधानस्य 'अक्षरधिया त्वरोक्ष' इत्यधिकरणद्वयोन स्वरूपनिरूपकव-
गद्वय व्यञ्जित भवति । अथ वा, ह्यप्रत्ययकित्वम् आश्रिताना यथापाय
स्वेच्छया हेयनिवर्तकत्वम्, तथा मति लोके स्वसक्त्वायत्तहेयमज्ञावस्य
न विरोध । न च विरुद्धघटनशक्तिकल्पना, स्वरूपमात्रेण हेयनिवर्तकत्व-
भ्यानङ्गीकारात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । उक्त्याणैकतानन्त्यम् आश्रिताना-
मभिमतेषु कल्पणेष्वैकाग्र्यम्, अनिष्टनिवर्तनमिष्टप्रापण चेत्यर्थ । स्वस्य
निर्दोषमङ्गलगुणाकरत्वमप्यन्वयार्थमिदम्, फलमत उपपन्न इत्यधिकर-
णार्थश्च दर्शित ॥

त्रिविधाना चेतनानामचेतनाना च परार्थीनत्वादिसाम्यादपभूत
वस्तुन्तर नास्तीत्यभिप्रायणाह— स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणेति ॥ एतेन
ज्ञानभोगसाम्येऽपि सर्वप्रकारसाम्यनिषेध सिद्ध । 'नित्य विभु सर्वगत
सुसूक्ष्म ' विश्वमेवेद पुरुष इत्यादिप्रसिद्ध त्रिविधपञ्चिच्छेदराहित्य
प्राधान्यत प्रथमाह— अनन्तेति ॥ सर्वव्यापित्वात् देशपरिच्छेदराहित्यम्,
सर्वकालवर्तित्वात् कालपरिच्छेदाभाव , साभ्यान्परपरया वा सर्वप्रकारित्वेन
सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याहत्वाद्वा वस्तुपरिच्छेदरिह येन केनापि प्राग-
स्येन स्वस्मादुत्पृष्टै वैश्विद्वस्तुभिर्गृहीतत्वाभावाद्वा । तद्विग्रहादीना तु
मन्तोऽपि केचिदतिशयास्नाद्विभूतिगता एवेति तैरपि तस्वैरोत्कर्ष । वित
स्त्यादिभि प्रमथकुलादिभिश्च परिच्छेदो देशपरिच्छेदान्तर्गत एवेति तत्रि
षेधेन साऽपि निषिद्ध । रसुन्तरशून्यत्वाद्वा सर्ववस्तुस्वरूपैक्याद्वा वस्तु-
परिच्छेदाभाव इति यत्रो तु सर्वप्रमाणरिक्तौ, अनन्तपदपर्यापरभूतिरिह
दो च ॥

यत्रपि दिव्यात्मस्वरूपापेभया सर्वेषामापेय-व समानम्, यत्रपि च
रिक्तस्य गुणानिशास्त्रतया गुणान्तरान्तररूप- तथापि स्वरूपवद्गुणान्तर-
स्वरूपनिमित्तजगदाधारत्वेन तदनुरूपत्वात्, तादृगस्वरूपव्यञ्जकत्वात्,

स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्या-

मालम्बनयोगविषयत्वेन मुमुक्षुणा शुभाश्रयत्वाच्च प्राधान्यं दर्शयितुं गुणेभ्योऽपि पूर्वं विग्रहमाह— स्वाभिमतानुरूपेति ॥ निरवधिकानन्दरूपस्य सास्याप्यभिमतमनुरूपं च दिव्यरूपम् । स्वरूपस्य नितानिग्वधिकानुबुलत्तमन्याभिमति न वायते, सर्वस्य सर्वदा विशिष्टैकानुभवगोचरत्वेन प्रमाणमिद्वत्त्वात् । सा चाभिरूपस्य आभरणाभिमतिवत् न स्वरूपानुकल्पसाधिका, एव भूषणादावप्यभिमतत्वाविरोधः । अनिष्टावहृशरीरादिव्यावर्तकैरप्राकृतत्वभ्येयत्वप्राप्यत्वादिभिरपि विग्रहादेरानुरूप्यम् । सर्वदा उत्तप्रकारविशिष्टत्वमेकरूपत्वम् । नानारूपेष्वपि व्यूहविभावाच्चावनारेष्वप्राकृतशुभाश्रयत्वादिकम् 'समन्ता दत्तयश्चैता', 'समस्तशक्तिरूपाणि' 'विम्बा वृत्त्यात्मना विम्बे समामत्यागतिष्ठते' अर्चापि लौकिकी वा सा भगद्गतितात्मनाम् । मन्त्रमन्त्रेश्वरान्यामात्सापि पादगुण्यविग्रहा इत्यादिभिरुच्यते । परव्यूहादिविग्रहवत् तर्जद्विग्रहानुप्रवेशात् अर्चापि पादगुण्यप्रकारवत्पुद्गलत्वद्रव्यमयीत्यर्थः । देवतिर्मदमनुष्यादिविन्विद्यानारदशायामपि 'आदित्यवर्णं तमन परस्तात्' इत्यादिप्रसिद्धस्य परमपदनित्यविग्रहस्य सनिवेशैकरूप्यं वा विवक्षितम् । चिन्त्यत्वेन चोदितस्याप्यचिन्त्यत्वात् इतरमजातीयतया चित्तयितुमशक्यतामाह, तेन अनित्यत्वादिसाधनमात्रवत्त्वात्पुमानाना धर्मिग्राहकमानसाधोऽभिप्रेतः । दिव्यशब्दो द्रव्यतमनिवेशादिभिश्च रैलभण्यपरी, अप्राकृतस्थानवर्तित्वाप्राकृतत्वपरी वा, 'रूपविशिष्टं द्विषि गरिधत च' 'न भूतस्यसस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः ।' 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोस्थिसभवा इत्यादिभिस्तथोक्तेः । अद्भुतत्वम् 'तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं नाम' 'सर्वोभयंमय देयम्' 'तेनाक्षर्यपरेणाहम्' 'अपूर्वैरूपसम्यानम्' इत्यादिप्रसिद्धनिरतिशयैचिन्त्यवत्त्वम् । नि यच्चमपि 'नित्यालिङ्गा स्वमात्मनिदि' 'नित्यं नि यार्जाधरम्' इत्यादिभिरुच्यते । तेन शुभाश्रय

द्रुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्वल्यसौन्दर्यमौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्य-

रतिग्रहस्य कल्पितत्वकृतकत्यादिपक्षा प्रतिक्षिता । अवतारविग्रहाणामपि सत्यानामेव तत्रैव विभागाविभागालुपदिष्टौ, तेषां प्रत्येकमपि नित्येच्छाधीनता चेन्निदाहुः । निरवद्यत्वं क्षेत्रज्ञशरीरवत् कमगुलत्वदुःखावहत्वादेरभावात् । दिव्यात्मस्वरूपे प्रकान्तयोगिपुरुषापश्योक्तमनात्म्यनत्वरूपमप्यवद्यदिव्यविग्रहे नास्ति, तस्य यथाश्रुत यथादर्शनं च सुत्पानुसंधेयत्वात् । इह खन्वीश्वरापक्षया न किञ्चिदपि प्रतिबुद्धम्, सर्वस्य तदनुकूलतयैव प्रमाणसिद्धत्वात् । तस्य तु परप्रतिबुद्धसर्वाश्रयस्यापि स्वप्रतिबुद्धेश्वरहिततया ममस्तहेयरहितत्वोक्तिः । एवमुक्तनित्यापक्षयापि न कस्यचिदप्यतिबुद्धम्, तेषामीश्वरेण समानभोगत्वात् । अनेतनापेक्षया तु प्रतिबुद्धानुकूलेऽपि किञ्चिदपि न स्त । तस्य हेयमुपादेयं च नास्ति । तस्य सा यद्यत्वोक्तिस्तु चेतनविशेषप्रतिबुद्धस्वभावयोगितया तदपेक्षा । क्षेत्रज्ञानां तु म्यप्रतिबुद्धदुःखतत्कारणसद्वन्धात्मात्रत्वम् । ईश्वरबुद्धिविशेषरूपस्य क्षेत्रज्ञकर्मसाध्यनिग्रहस्यापि कर्मवश्यगोचरतया तद्दोषत्वमत्र, ईश्वरस्य त्वमौ प्रशामनरूपतया गुण एव । एव स्थिते दिव्यविग्रहस्य निरवद्यत्वोक्तिरीश्वरापेक्षया तदाधितापेक्षया च शरीरत्वादिशङ्कितप्रतिबुद्धस्वभावराहित्यपरा । निरतिशयत्वम् औज्वल्यत्वादिषु सर्वेष्वन्वीयत तत्र तदपेक्षयोत्कृष्टाभावात् अनुत्तमत्ववत् । औज्वल्यम् 'आदित्यवर्णम् दिवि सूर्यमहस्य इत्यादिपुत्रं भास्वरतमत्वम् । सौन्दर्यम् अवयवशाभा यत्र 'साक्षान्मन्मथमन्मथ इत्युच्यते । 'सर्वगन्ध इति श्रुतिरनुकूलगन्धविषया । स्रक्चन्दनादि चात्र कृतकरमित्यभिप्रायणमौगन्ध्यशब्दः । सौकुमार्यं महाबलत्वेऽपि 'पुष्पदाम इति नाम दुहानमार्दवम् यथोक्तम्— 'सुकुमारौ महाबलौ इति । लावण्यं समुदायशोभा 'भूयिष्ठ तेज एवाङ्किर्वह्नुलाभिर्मृदूकृतम् । चक्षुरानन्दजननलावण्यमिति कथ्यते ॥' इत्याहुः ॥

यौवनमिह न कालकृतावस्था, किन्तु तादृशो विग्रहस्वभावः, तयो

यौवनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूप, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञान-
 वनस्य नित्यत्वात् । अन्येषामपि हि यौवने कौमारानन्तरभावित्वमुपलक्ष-
 णमात्रमेव, युवतयैव केषांचिदुत्पत्तिश्रवणात् । आदिशब्देन शुभाश्रयादि
 प्रकरणोक्तसर्वगुणसंग्रहः । तत् एवानन्त्यम् । निधिशब्द इहाश्रयपरो
 निरतिशयभोग्यत्वव्यञ्जकश्च ॥

एवमुपकारकतमत्वाद्यभिप्रायेण गुणेभ्यः पूर्वं विग्रह उक्तः । अपेक्ष-
 विग्रहाभिव्यङ्ग्यप्रकृष्टगुणभूयिष्ठतामाह—स्वाभाविकेति ॥ अत्र सर्वगुणकन्द-
 भूतैराश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारणैर्जानादिभिः परत्वम्, आश्रितरक्षणै-
 कान्तैः सौशील्यादिभिः सौलभ्यं च व्यज्यते । स्वाभाविकशब्देन नित्यत्व
 मनन्यापीनाव चात्र विवक्षितम् ; ताभ्या मुक्तनित्यजानादिभ्यो व्यच्छेदः ।
 तद्वलादिभ्यो व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि । अनवधिकातिशय
 शब्दः पूर्ववत् । ' परस्य शक्तिर्विधिर्भव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
 च ' इत्याज्ञात स्वाभाविकत्व परत्व च सर्वेषु गुणेषु योजयामिति भावः ।
 मकरपंथादिव्यूहत्रयाभिव्यक्तिक्रमेण ज्ञानादिगुणद्वन्द्वविकोक्तिः । प्रत्येकं च
 गुणद्वन्द्वेषु पौर्वापर्यहेतुर्भगवच्छास्त्रोक्तः ; यथा— ' बल वीर्यं तथा तेज
 इत्येतसु गुणप्रथमम् । भ्रमाद्यवद्याभावाख्य ज्ञानादेरुपसर्जनम् ॥ ' इति ।
 ज्ञानमिह सर्वसाक्षात्काररूपम्, ' यः सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वदर्शी स्वार्थानोऽ-
 नादिः सर्वेश्वरः सर्वहृत् ' इत्यादिभ्यः । उक्तं च नाथमुनिभिः— ' यो
 वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः ' इति । बल नाम भ्रमप्रसङ्ग
 रहितं सर्वधारणसामर्थ्यम् ' एष सेतुर्विधारणः ' ' यत्र विश्वं भवत्येकानालम् '
 ' तत्सवितुर्वरेण्यम् ' ' ध्रुवमचलममृतं विष्णुमज सर्वधार घाम ' षो
 षो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः । ' परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमे
 श्वरः । ' इत्यादिसिद्धम् । ऐश्वर्यम् ' एष सर्वेश्वरः ' ' सर्वेश्वरेश्वरः कृष्णः '
 इत्यादिपूज्यम् अव्याहतेच्छ सर्वनियन्तृत्वम् ; ' अज. सर्वेश्वरः ' इति च
 तन्नामपाठः । वीर्यं सर्वोपादानत्वे सर्वधारणे सर्वनियमनेऽपि विकाररहि

बलैश्वर्यवीर्यशक्तितेज सौशील्यवात्सल्य-

तत्त्वम्, यथोक्तम्— 'विकारविरहो वीर्यं प्रकृतित्वेऽपि मे सदा इत्यादि । शक्तिं स्वेतरसर्वनिर्वाहिका 'जगत्प्रकृतिभावो मे य सः शक्तिरित्येत्ये इत्यादिभूता सर्वोपादानत्वात्मिका । यद्वा, यत् अन्यैरशक्यत्वादघटितमिव भाति, तद्वद्वनसामर्प्यरूपा । तेज अस्वार्थानसहकार्यनपेक्षत्वम्, तदुक्तम्— 'तेजस्त्वन्धानपेक्षता इति, 'सहकार्यनपेक्षा मे सर्वकार्यविधौ हि या तेज षष्ठगुण प्रादुस्तमिम तत्त्ववेदिन ॥ इति च । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि ' 'ज्योतीष्या दित्यवद्राजन् कुरुन्प्रच्छादयन् श्रिया इत्यादिनिर्दिष्टं पराभिभवनमा मर्ष्यं तेज केचि प्रचक्षते । लोके कश्चित् स्वापाद्यवस्थाया स्वविभूति न जानाति, जानन्नपि न धारयति, ज्ञात्वा धारयन्नपि न सर्वथा नियन्तु शक्नोति, शक्तौऽपि धारणनियमनाभ्या ग्लानो भवति, अग्लानोऽपि न तत्सत्तास्थितिहेतु भ्यात्, तद्वेतुश्च परार्थानसहकारिसापेक्ष स्यात्, नैव मसागिति गुणत्रमोक्तितात्पर्यम् ।

अथ 'तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणा । यैस्त्वयेव जगत् कुक्षा वन्यऽप्यन्तर्निवेशिता ॥ 'प्रकृष्ट विज्ञानम् इत्याद्युक्तपाद्गुण्यवितति रूपा आश्रितसग्रहणरक्षणयोर्विशेषत उपयुक्ता गुणा उच्यन्ते । तत्र सौशी ल्य शोभनशीलत्वम् तच्च अतिमहीयसोऽप्यतिहीनेषु गुहगोपालादिष्वपि साध्यसप्रशमनानन्यप्रयोजननीरन्प्रसंक्षेपस्वभावत्वम् यथोक्तम्— 'गुहेन सहितो राम 'अह वो बान्धवो जात इत्यादि । वात्सल्यम् 'शरणागत वत्सल ' इत्याद्यभिप्रेता स्वरक्षणीयतयाभिमतेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीति । दोषाणा गुणत्वेन दर्शनमिति त्वतिवाद । भ्रमाकाशाभूतवात्मकधनेन क्षमाप्युक्ता भवति, 'अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यमाह । साधुरेव न मन्तव्यं सम्यग्यवसितो हि स ॥ ' अपि पापेष्वभिरता मद्भक्ता पाण्डुनन्दन । मुच्यन्ते पातकैः सर्वे पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥' इति चाह ।

चानुर्यस्यैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसकल्पकृतित्वकृतज्ञता-

त्वम्, प्रभूत दत्त्वायतमत्व च । अत एव ह्यर्थिन सर्वास्त्वयमुदागताह ।
 चानुर्यम् 'रक्षणायेषु जनयन्प्रत्यय तदा इत्यादिप्रसिद्धमतिशङ्काशमन-
 दोषगोपनादिरूपमजडक्रियत्वम् येन विभीषणसुमुखादिषु विरुद्धानप्यनु-
 वृलयति, शुभाश्रयस्वाकारप्रदर्शनाद्ययत्नापायैर्विषयवैराग्यादिश्च जन-
 यात । स्थैर्यं शरणागतमग्रहे दोषप्रदर्शकैरन्तरङ्गैरप्यवम्पनीयत्वम्, तथा
 चाह— 'मित्रभावेन मप्राप्त न त्यजेय ऋथचन' इत्यादि । धैर्यम् 'अप्यह
 जीवित्त जन्ताम् इत्यादिपृक्तमत्यन्ताभिमतवियोगप्रमङ्गल्यभिन्नप्रतिज्ञत्वम् ।
 भीमतायाश्रितप्रतिज्ञारक्षणाय स्वप्रतिज्ञाभङ्गेऽप्येतादृशप्रतिज्ञासिद्धि अत
 एव 'यौ पतत्प्रथिवीं शीर्येत् किमवान् शकलामवेत् । शुष्यतोयनिधि
 वृष्ण न म मोघ वचो भवत्' इत्यादिभिरविरोध । व्यत्ययन वा स्थैर्यधैर्ये
 व्याख्यानव्य । अतर्कितोपनतेऽपि बलवति प्रतिपन्ने मायज्ञदृष्टचित्तत्व वा
 धैर्यम् यथाहु — 'कपोते जानक्या इत्यादि । जीवत्यपि महाउल
 गरण सागरेऽयलङ्घिते विभीषणमभिपिञ्चता दर्शिताऽय गुण । शौर्यम
 अमहायस्यापि भीमे परउले स्वबल इर निर्भयप्रपञ्चसामभ्यम्, यथा—
 जनस्थानयुद्धमूलबलमिषर्हणादिषु । पराक्रम प्रविष्टस्य परसैन्ये 'ठिन्न
 भिन्न शरैर्दग्धम् इत्याद्युक्तो व्यापार । अभियाता प्रहता च
 इत्याद्युक्तादिमौ द्वौ गुणौ आश्रितविरोधिभङ्गाधौ धैयादयस्त्रया वा ॥

अथेष्टप्रायणार्थो गुणावाह— सत्यकामसत्यसकल्पेति ॥ इह एतौ
 भावप्रधानौ, कर्मधारयवृत्तौ वा । काभ्यन्त इति कामा, स्वेन स्याश्रितैश्च
 भोग्या विभूतय ते च सत्या नित्या इत्यर्थ । अमिध्याभूतकामत्वम्
 अप्रतिहतच्छत्व च नैरर्थक्यपुनरुक्तिभ्या नात्र विवक्षितम् । सत्यमरुत्पत्य
 स्वावताराश्रयपृबेभोग्यान्तरसृष्टौ जगद्धापारमाक्षप्रदानादिषु चामाधमकल्पत्व
 म तन तत्प्रत्यादाभिमतलाभ नि मशयत्व स्यात् ॥

उक्तगुणवर्गादिभिरुपरकारक गुणद्वयमाह— कृतित्वकृतज्ञतेति ॥

द्यसख्येयकल्याणगुणगणौषमहार्णव,

कृतमिह उपकारः, कृतज्ञादिशब्दे तथा दृष्टेः, तद्वत्त्व कृत्तित्वम्, उपकारं
त्वमित्यर्थः । यद्वा, 'अभिपिच्य च लङ्कायाम्' इत्याहुक्तमाभितकार्यपूरणेन
कृतकृत्तित्वम्, कर्तव्यशेषरहितेषु कृतिशब्दप्रयोगात् । 'न मे पार्थास्ति
कर्तव्यम्' इत्युक्तं विहितानुष्ठाननैरपेक्ष्य धर्मप्रवर्तनार्थानुष्ठानत्व वा विवक्षितं
तम्, तेनापि परोपकारार्थमेव प्रवृत्तत्वमुक्तं भवति ; श्रूयते च—'न कर्मणा
वर्धते नो कर्नीयान्' इति, तथाच, भ्रुत्यन्तरम्—'स न साधुना कर्मणा
भूवान् नो एवासाधुना कर्नीयान्' इति । अथवा आदिकर्मणि क., कृत
कर्तव्यत्वेनोपक्रान्तम् आभिताना यद्विदितम्, तत्सर्वं पूर्वमेवाग्नेन प्रयोजक-
कर्त्रा प्रारब्धमित्यर्थः । सेन कृत परोपकार प्रत्यपि स्वस्यैव शोषित्व वा
कृत्तित्वम् । कृतज्ञता परैः कृतस्यानुकूल्यत्वस्य पश्चात्तरान्तापकारकरणेऽपि
स्वयं चामन्तप्रत्युपकारकरणेऽपि अकृतप्रत्युपकारवत् तदनुपनिषत्पर्यन्तसर-
क्षणाय तस्यैवानुदशंनम्, यथान्तम्—'न स्मरत्यपकाराणां गतमप्यात्म
वत्तया । कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन मुच्यति ॥' इति, 'शोविन्देति यदाक्रन्द
स्कृणा मा दूरयासिनम् ।' 'त्वद्भूमिमुद्दिदय' इत्यादि च । एतेन सधिताना
पश्चाद्दोषसमवेऽपि हितैरिणं शिक्षणमात्रप्रवृत्तत्वं सिध्यति । अथ वा,
अर्थेषु नियमान्तरगनुत्तारेण स्वकृतं तादात्म्यप्रत्याख्यानमकृत्यवजानातीति
कृतज्ञः ; यद्वचं—'शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया ।' इति । इदं
न प्राप्तान्तरे भरतस्येगपेक्षापूरणाय स्यात् ॥

आदिशब्देन आशुगस्यमनुक्रोशः इत्यादिप्रसिद्धसर्वगुणसमग्रहः ।
असख्येयशब्दः 'यथा रत्नानि जल्पधेरसख्येयानि पुत्रक । तथा गुणा ह्यन
न्तस्यान्वतरुषेया महात्मनः ॥' इत्यादिवचनस्मारकः । आभितविरोधिनिर
सनापंतया क्रोधादेरपि कल्याणशब्देन समग्रहः । 'चतुर्मुखायुर्दि क्रोडिवह्नः'
'वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या' इत्यादिप्रसिद्धाभिरिच्छेद्यगुणानस्य तापस्य
यप्रशमनस्य दुरवगाहस्य च व्यनक्ति गुणगणौषमहार्णवेति ॥ एर्कक

स्वोचितविविधविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यनिरतिशयसुगन्धनिर-
तिशयसुखस्पर्शनिरतिशयोञ्ज्वल्यकिरीटमकुटचूडावतसमकरकुण्ड-
लमैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमुक्तादामोदरबन्धनपीताम्बर-
काञ्चीगुणनूपुराद्यपरिमितदिव्यभूषण,

गुणस्यावान्तरानेकगुणगर्भन्व गणशब्देन व्यज्यते । गुणगणा ष्य ओघा
जलप्रवाहा, 'तेषा महार्गव इवायमेकाश्रयभूत इति भावः' ॥

अथ स्वरूपस्य विग्रहवत् गुणवच्च विग्रहस्य शोभातिशयहेतुभूतानि
भूषणान्युच्यन्ते— स्वोचितेति ॥ उक्तस्वरूपरूपगुणवत् स्वस्यानुरूपत्व
स्वोचितत्वम् । किरीटत्वादिभेदस्य तत्तत्स्वरूपोपादानसिद्धत्वात्, आश्चर्यत्व-
स्य पृथगुक्तेश्च, अत्र विविधविचित्रशब्दौ हेमरत्नमुक्तादिमयत्वेन तत्तदवा-
न्तरशिल्पविशेषैश्च प्रत्येक वैषम्यं ब्रूत । अनन्तशब्दश्चाश्चर्यविशेषक ।
असल्येयत्वविरक्षायामपरिमितशब्द पृथुतरत्यपर । नित्यनिरवद्यत्वाभ्या
प्राकृतभूषणव्यावृत्ति, 'अग्न्याभरणैर्युक्तम्' इति हि नित्य रूप प्रति
पाद्यते । सर्वदा निरवद्यत्वेन वा कादाचित्कावद्यमङ्गाव्युदास । सर्व
गन्धस्यापि दिव्यरूपस्यामोदातिशयहेतुतया निरतिशयसुगन्धत्वम् । अन
भिमतकाठिन्याग्रभावात् निरतिशयसुगन्धत्वम् । सूर्यादितेजोभिभावु-
कदिव्यविग्रहतेजसाग्नयनभिभूतत्वात् निरतिशयोञ्ज्वल्यत्वम् । कर्णिका
मकुटव्यावृत्त्या सर्वाधिपत्यवृत्तनार्थं किरीटशब्देन मकुटविशेषणम् धार
कपुरुषभेदेन हि मकुटद्वैविध्यं शिल्पशास्त्रादिप्रसिद्धम् । यद्वा, 'नाकु
ण्डली नामकुटी' इति प्रयोगात् शिरोभूषणमात्रे मकुटशब्द ।
अथ वा, किरीटस्योर्ध्वभागो मकुटशब्देनोच्यते । मकरसन्निवेशं कुण्डल
मकरकुण्डलम् । अविभक्तलक्षणरूपस्यापि भीतमस्य भूषणसमानतया
भूषणत्वोक्तिः, तादृशपृथक्स्थानयोगाद्य । भूषणदेवताभ्याने तदाभिव्यक्तिः ।
मुक्तादामानि एकावलीकिभरादीनि । पीताम्बरस्य भूषणत्वोक्तिः शोभा-
तिशयहेतुत्वमहापर्वत्वाद्यभिप्राया, यथा— 'अतमीपुष्पसकां पतवासा

स्वानुरूपाचिन्त्यशक्तिशङ्खचक्रगदामिशशङ्खांशमख्येयनित्यनिरवशानि-
रतिशयकल्याणदिव्यायुध,

जनार्दन । व्यभ्राजत सभामभ्य हृन्मीरोरचिता मणि ॥ इति । आदिशब्देन
च हस्तस्य भाङ्गलायकादिमग्रह । उक्तगुणोत्कर्षहेतुभूतद्रव्यवैलक्षण्यमाप-
नाय भूषणायुधयार्दिव्यशब्द ॥

एतन्माश्रितानामनुभवार्थानि भूषणान्युक्त्वा तदनुभवतद्रक्षणयारूप
युक्तानि दिव्यायुधान्यात्— स्वानुरूपेति ॥ पूर्वोक्तपिमहादिविगिष्टोपेक्षया
स्वशब्द । तत्तदानुरूपं यथोचितं ग्राह्यम् सर्वेषामायुधानां मयायुधका-
र्यकरत्वात् अचिन्त्यशक्तिरिति । कुटाराङ्ककुशालादिकार्यं सालशैलवसु-
धातलभेदनमरुन शरणं कृतमुच्यते 'विभद च पुन तालान् 'सहाय
कृत्य किं तस्य इत्यादिभिः । यद्वा, निन्यस्यैरसमाविष्टतया तदिच्छानुगुण-
विचित्रतायामर्ष्यमिह निवक्षितम् उक्तं चोत्तरश्रीरामायण— 'शरा ना-
नाविधाश्चापि भन्नायतनिग्रहम् । जन्वयच्छन्त वाकुत्स्थ सर्वे पुरुषविग्रहा
इति । चक्रस्य हृतराजत्वेऽपि शङ्खस्य पूर्वोक्तिं सर्वशक्तेर्मंगयते। मोक्षप्र-
दानशक्तिसूचकतया अन्यर्हितत्वाभिप्राया यथोक्तं परमसहितायाम्—
सृष्टिबीज तथा पद्म चन्द्र स्थितिनिबन्धनम् । गदा सहायबीज तु शङ्ख
मुक्तिनिबन्धनम् इति । एतन्मन्यत्रापि । अथ पञ्चानां कण्ठोक्तिं प्राधा-
न्यात् । पञ्चायुधानि यज्ञभूतशक्तिरूपाणीति भागवतं प्रोक्तम्, अम्बभू-
षणाभ्याथादयु महदादित्यरूपाणीति तदुभयं तात्पर्यभेदादवियेधेन
नेयम् । आदिशब्देन हृत्सुमलादिमग्रह । महत्सुभुजशिररूपादिविग्रहे
'यायुधानामसूयवत्वम् । 'अनकदिव्याभरणं दिव्यानत्रायतायुधम् । इत्या-
दिभिः सुव्यक्तम् । नि यनिरथयत्वं पूढवत् । सुमलक्षणपौत्रकन्यात्, आभ-
रणकोशवपि निविरस्य भाभातिगर्भहेतुत्वात्, अनुकूलतमम्भावत्वात्,
सुसुभुययविग्रहविकीर्णतया मोक्षोपयोगि वाच्यं निरतिशयकल्याणत्वम् ॥

अथैवविभूषणायुधादिवाशिष्टस्य निरुपाधिकभोग्यस्य भर्तुं प्रधान-

स्वाभिमतनित्यभिरवद्यानुरूपस्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्यशीलाद्यवधिका
तिशयासख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभ , एवभूतभूमिनीलानायक ,

नभोऋत्वेनावस्थिता देवी प्रतिपादयन् प्रथम व्याख्येये प्राण्यप्रापकदश
योर्नित्याम्बित-त्वेन निर्दिष्टा श्रियमादरातिशयादुक्तप्रकारविशिष्टत्वे प्रमाण
दाह्यद्योतनाय पूर्ववत्पुनराह- स्वाभिमतेति ॥ श्रिया वल्लभ इति विग्रहे
'नित्यानुकूल एतत् इत्यादिप्रमिद्धम्बभाषाया श्रियाऽऽयसौ नित्यानरति
शयभोग्य इति दर्शितं स्यात् । श्री वल्लभा यस्यति विग्रहे तु, प्रियतमया
तया निषेदितं न प्रत्याख्यातीति पलति । ईदृश चाभिमतत्वम् 'न जीनेय
क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम्' 'न त्वह ता विना मीता जीनेय हि कथ
चत् 'कच्चिन्न तद्वेगसमानवर्णम् 'कुमर्त्ता यदि वाऋत्य 'मत्कृते
काकमात्रे तु' 'यदि राम समद्रान्ताम्' 'दुष्कर कृतवान् राम इत्या
दिभिस्तात्पर्यवृत्त्या व्यच्यते ॥

नित्यनियतप्राधान्यतारतम्यक्रमेण श्रिया महैकासनसे देव्यौ तच्छा
यासकाशतया दर्शयति— एवभूतेति ॥ तदाह — 'देवि त्नामनु नील्या
सह मही देव्य सहस्र तथा' इति । उपदिश्यमानधर्माधारादतिदिश्य-
मानधर्माधारस्य स्वतः प्राप्तवैषम्याविरोधेन साम्यं व्यपस्थाप्यम् । पररूपेऽपि
देवीत्रयसंबन्ध प्रमाणसमत , यथोक्तं ब्रह्मसूत्रे— 'देवो वैकुण्ठनाथस्तु
अनन्तासनसशित । सेव्य श्रीभूमिनीलाभि प्रादुर्भावस्तु चान्वितै ॥
शङ्खचक्रधरो नित्य जानुन्यस्तैकहस्तवान् । अभयप्रदहस्तश्च नीलजीमूतम-
निभ ॥ ध्यातव्यो नित्यलोकस्थो भुक्तिमुक्तिफलप्रद ।' इति । नित्यप्र-थो
नध्यात् न तु 'नागभोगे विन्ध्यस्तवामभुजम् । इत्येतत् सहितान्तरमूलम् ।
एतेन वर्णभुजादिविप्रतिपत्तिरपि निरस्ता । अविन्ध्यशक्तरीश्वरस्य स्वच्छन्द
वृत्त परसहितरूपेऽपि तत्तत्प्रतिपरत्यर्थं तत्तत्सहितोक्ता विशेषा नान्योन्य
साधमर्हन्ति । यथा नरसिंहरूपे समसप्ततिभेदा यथा च 'कृष्णरूपाप्यन-
न्तानि' इत्युच्यते, एव परव्यूहादिष्वपि यथापदेश सर्वस्य मत्यस्यम् ।

परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावस्वाभिमतविविधविधि
त्रानन्तभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानसमृद्धानन्ताश्चर्यान्तमहाविभ-

अनुग्रहाविमलाद्या , तथा कान्तिवारुणीसूत्रवतीस्त्रिसुकीर्तिप्रभृतय शेषा
दिपत्न्य ता अपि हि तेषा यथाहं सान्त पुरस्वामिसेवार्था । एवम्
'गुणैर्दास्यनुपागतम् इति न्यायेन स्वामिविग्रहगुणैरपि कैकर्ये प्रेरितत्वम-
भिप्रेत्याह— परिचरितचरणयुगलेति ॥

एव नित्यविग्रहादियुक्तस्य नित्यसूरिसेव्यस्य मुक्तगम्य निवासस्थान
माह— परमेति ॥ 'परमयोगिवाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभाव इति स
बुद्ध्यन्त केचिद्याचक्षते, तदा पूर्वोक्ताना सर्वेषा परत्वसौलभ्योपयोगित्वज्ञा
पनाय तदुभय स्वरूपस्वभावशब्दाभ्या विवक्षितम्, स्वरूपनिरूपक निरूप-
तस्वरूपनिशेपक चेति धर्मवर्गद्वय वा । एव सति पूर्वोक्तमेव मुखान्तरेणा
वसरे निगमित स्यात्, इतो नरमनुत्परमव्योमप्रकर्षकथनम् । तथा च
तद्विशेषणतयैव समन्वयन्तत्वेन श्रीवैकुण्ठगयेऽप्येतत्पठितम् । परमयोगिन
साभ्याकृतपरब्रह्मस्वरूपा श्वेतद्वीपवासिन , 'ये तु मुक्ता भवन्तीह नरा
भरतसत्तम । तेषा लक्षणमेतद्वि यच्छ्वेतद्वीपवासिनाम् ॥ इति हि स्मर्यते ।
परमव्योम स्व रूप बुद्धसत्त्वमयम् । तमस परस्यापि परमयोमस्वरूपस्या
परिच्छेद्यत्वमूर्धादिभागेन व्यवस्थाप्यम् । तत्स्वभावो भोग्यतमत्वादिरूप ।
विविधशब्दो भोग्यप्रभतिषु विष्वप्यन्वेतव्य । भोग्यम् अप्राकृत स्वाभय
शब्दादि । तदुपस्थापकतया स्वीकृतानि भोगोपकरणानि । भोगस्थानानि
क्रीडापर्वतादीनि । स्वरूपगुणसंस्थानादिवैचि यातिशयेन नित्यमपूर्ववदनुभा-
व्यतया अनन्ताभ्यर्थत्वम् । प्रत्येक महद्भिरसंख्यातैश्च रत्नभूषणभद्रामनादि
भियोगादनन्तमहाविभवत्वम्, पर्यङ्कविगादिषु हि विचिबनदीहृदसभादिवि-
शिष्ट मुक्तगम्य स्थाननुपदिश्यते— 'सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उभे यत्र
देवानामधिदेव आस्ते—' इति च तत्त्वकारा अभीर्यते । पूर्वोक्तापरिच्छे-
यत्वे हेतुरनन्तपरिमाणत्वम् । अनिश्चयत्वावस्थानान्तरव्यवच्छेदार्थमिह नि

वानन्तपरिमाणनित्यनिरवयनिरतिशयवैकुण्ठनाथ,

त्यनिरवयवत्वोक्तिः । अत्र पञ्चोपनिषत्प्रतिपाद्याना भूताना तन्महातरूपाणा
 च केषांचित् भगवन्नित्यत्वत्वेन नित्यत्वमविच्छेदम् । त्रिगुणचक्रमिणा भगव
 त्स्वरूपतिरोधानादिहेतुत्वाभावात् निरवयवत्वम् । निरतिशयत्वं स्थानगुणै
 सर्वैः सर्वस्थानातिशयित्वम् । यथोक्त महाभारते — ‘रभ्याणि कान्चाराणि
 विमानानि सभास्तथा इत्युपक्रम्य, ‘एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमा-
 त्मनः’ इति, ‘आत्मा केवलना प्राप्ता यत्र गत्वा न शोचति । ईदृश
 परम स्थान निरयास्ते च तादृशाः ॥’ इति च । ‘कुठि गतिप्रतिशते’
 इति धातुः गतिः अवगतिः । ज्ञानप्रतिघातकर्मप्रसङ्गरहिता नित्यसूर्यो वि
 कुण्ठा, तैः सवन्नादक वैकुण्ठशब्दोऽप्राकृतस्थानपरः ; ‘विज्ञानसारथिर्ष
 स्तु मनःप्रग्रहवाज्ररः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णो परम पदम् ॥’
 इत्यादिभिस्तिसिद्धिः । अत्र हि व्यतिरेकविभक्तिस्वारस्यात् ‘परमे व्योम
 न्’ इत्यादिभिर्भेदाभ्यां परमपदशब्दो न परमात्मस्वरूपपरः । ‘नाकस्य
 पृष्ठगारुड्य गच्छेद्भ्रूसल्लोकताम् ।’ ‘दिव्य स्थानमजर चाप्रमेयम् ‘एका
 न्तिनः’ इत्यारभ्य ‘तेषा तन्परम स्थान यद्वै पश्यन्ति सूरयः’ इत्यादिभिः
 स्थानविशेषस्य स्पष्टोक्तेः । न चैतेषामण्डान्तर्वर्तिभगवत्लोकवियत्यत्वम्, त-
 दन्तर्वर्तिना सर्वेषामुत्पत्तिनाशधवणात्, एतस्य च नित्यत्वात्तत्त्वाजरात्त्वोक्तं,
 ‘अण्ड भित्त्वा तभोद्गता’ इत्यादिभिरण्डनहिर्भूतत्वगूचनाच्च । तथापि त्रिगु-
 णान्तर्भावोऽमित्यपि चेत्, तन्न ; तमस्तत्त्वादवर्णां च सुवाल्लोपनिषदि प्रलयप्र
 तिपादनात्, मुक्तगानौ शीर्षकपालप्रभृति तमःपर्यन्त तत्त्वभेदेन गन्तव्यदे-
 शाभिधानात्, ‘आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ‘तमसः परमो धाता
 शङ्खचक्रगदाधरः’ इत्यादेश्च । नाथ ईश्वरः । ‘नाथुनाथु याम्बोपतापै
 श्वर्षाशीःपु इति नाथतेरैश्वर्यार्थत्ववचनात् तस्मिन् दिव्यदेशे भगवत
 ऐश्वर्ये देवनाथपह्लोभुजगकवामिति भावः ॥

एव नित्यविभूतियोग उक्तः ; अप तत्प्रतिद्वन्द्वलीलाविभूतियोग

स्वसंकल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिस्वशेषतैकस्वभावप्रकृतिपुरुष-
कालात्मकविविधविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्था-

वदन् 'कारण तु ध्येय' 'यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वम्', इत्यादिप्रसिद्धस्य
मुमुक्षुसमाश्रयणीयस्य 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', 'जन्मान्यस्य
यत', इत्याद्युक्त लक्षणमप्याह— स्वसंकल्पेति ॥ बद्धानामीश्वराभिमता
परिजानेन प्रायशः प्रवृत्तिरिति ज्ञापयितुम् अचित्समभिव्याहारेण सर्वत्रि
दचित्साधारण सकल्पानुविधायित्वमुक्तम्, प्रकृत्यादीना स्वरूपस्थित्यो
रीश्वरनित्येच्छावशेन नित्यसिद्धत्वमिहाभिप्रेतम्, प्रवृत्तिषु तु सफलजन्य
त्वम्, प्रकृते स्वरूप त्रैगुण्येन निरूप्यम्, समाधिपुरुषस्य तु सकृच्चित-
ज्ञानत्वेन, कालस्य तु कलामुहूर्तादिमयत्वेन, त्रयाणां स्थिति पूर्ववत् ।
प्रवृत्ति व्यापार । अत्र प्रकृतिग्रहण प्राकृतानामप्युपलक्षणम् । तेन नारा
यणशब्देन 'नराजातानि तस्यानि इत्याद्युक्तनिरुक्ति सूच्यते । प्रकृत्या
त्मकजगदुक्त्या वा कार्यतत्त्वसंग्रह । लीलाविभूतेरशेषत्वान्यशेषत्वभ्रमसम
वस्थानत्वात् तदपनोदनाय अत्र स्वशेषतैकस्वभावत्वमुक्तम् । शेषत्वस्य
शरीरलक्षणत्वसिद्धयै यावत्सत्ताकर्त्तव्यमिह निवक्षितम्, तथा निरुपाधिना
न्यशेषराहित्य च । अत्र शरीरस्य भावेष्वाधेयत्वादिषु सकल्पानुविधायित्वो
क्त्या नियाम्यत्र शब्दम् । आधेयत्वमप्यभिप्रेतम् । प्रकृत्यात्मकत्व भोग्य
भोगोपकरणादौ । समष्टि-याष्टिपुरुषविभागरूपतया पुरुषात्मकस्य भोक्तृवर्गे ।
अत्र भोक्तृत्व कर्मोपाधिकम् । परमपदे तु निरुपाधिकभोक्तृणां सत्तामप्य
नुक्तिस्तत्रत्याना स्वार्थानस्वार्थभोक्तृत्वभ्रमराहित्याभिप्रायेण । क्षणलगादिषु
कालावच्छेदेषु कालात्मकत्वम् । तेषां जगच्छब्देन ग्रहणम् अभूत् अस्त
भविष्यतीत्यादिरूपेण जगद्विशेषणत्वप्रतीत्यनुसारात् । व्यामस्यापि कालस्य
लीलाविभूतिमात्रे पठनम् 'काल स पचत तत्र न कालस्तत्र वै प्रभु'
'कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यदिभूते परिणामहेतुः' इति नि-यवि-
भूतेरकालकाल्यत्वज्ञापनार्थम् । तत्र तत्तदानित्यसद्भावऽपि लीलाविभूतवत्

नरूपनिखिलजगदुदयविभवलयलील, सत्यकाम, सत्यसकरूप, पर-

कालनियमो नास्तीति विशेष । भोग्यप्रभृति सर्वं प्रेत्येव विविधम् । तत्तद्वान्तरविशेषविवक्षया विचित्रत्वोक्ति । आश्चर्यतया वा, 'जगदेतन्महाश्चर्यं रूप तस्य महात्मन इति ह्युच्यते । एकैकवर्गव्यक्तीनामसत्त्वात्त्वादनन्तत्वम् । भाग्यभोगोपकरणादीनि पूर्ववत् । प्राकृतत्वादिरिह विशेष । भोगश्चात्र सुरदुःखानुभवा मरु । महदादीन्यनन्तब्रह्माण्डादीनि च सगृह्यता निखिलशब्देन कतिपयजगत्कारणविरिञ्चादिव्यावृत्ति । निखिलजगदुदयादेरेकैकरस्यैव ब्रह्मलक्षणत्व सम्भवत्यापि व्याप्तिसृष्ट्यादिनीत्या समग्रतीभिन्नकर्तृकस्वप्ना निरसितुमिव प्रितयोक्ति । जगन्निष्ठानामुदयविभवत्याना परमपुरुषलीलात्वात्ति सर्वांशरारतया तत्तद्विशिष्टरूपेण तत्तदवस्थो भवतीत्युपादानत्वसूचनाया । परिपूर्णतया प्रयोजननिरपेक्षस्य कथं जगद्व्यापार इति शङ्कानिरसनाय लीलाशब्द । 'क्रीडतो बालकस्यैव' 'क्रीडाहरेरिदं सर्वम्' 'हरे विहरति क्रीडाकन्दुकैरिव जन्तुभिः । 'लान्वत्तु लीलावैवल्यम्' इत्यादिभिस्तत्सिद्धि । लीलारूपप्रयोजनरताऽप्यवाप्तसमस्तकामस्य सर्वत्राविहतेच्छत्वम् ॥

एव नारायणशब्दोक्त शरण्येव यथानिरुक्ति सर्वाधितम्, अथ 'सत्यकाम' इत्याद पूर्वापरपुनरुक्तिपरिहाराय प्रागुक्तधेयार्थेषु इदं ममाख्याष्टक प्रमाणीभियत इति केचिद्वाचस्पत्यु । तत्र चतुर्णां समाख्यात्वव्यक्तम् । सत्यकामादिशब्दानां कर्थाच्चत्समाख्यात्व कल्पम् । परब्रह्मभूतेत्यत्र तु ब्रह्मशब्दमात्रं समाख्या, अन्यथापि नामत्वरूपने गौरव स्यात् । अप्र परशब्देन विशेषण त्वौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थम् । सत्यकामसत्यसकत्पशब्दौ पूर्वं विशेषणमात्रपरतयोक्तौ, इह तु तत्प्रमाणतया यथाश्रुति तत्तद्विशिष्टविषयतयाति विशेष । लीलापदसूचित जगन्निमित्तत्वमपि मत्स्यस्वरूपत्वेन स्थापितम्, जगदुदयादिलीलात्पर्योक्तितमुपादानम् तु 'परब्रह्मभूत इत्यनेनाभिप्रेतम्, 'सर्वं स्यात्वेदं ब्रह्म तन्नान्यत्' इत्याद्युगा

ब्रह्मभूत, पुरुषोत्तम, महाविभूते,

रान् । एवमभेदश्रुतिबलादुपादानत्वाभिमतस्य ब्रह्मण स्वरूपपरिणामपक्षेण
चिदचिद्रतसर्वदोषान्वय शङ्कयेतेति तत्परिहाराय स्वयमेव गीत श्रुत्यर्थ-
माह—पुरुषोत्तमेति ॥ अत्र पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासो द्रष्टव्य ।

नन्वेव भेदाभेदश्रुत्योर्विरोधादन्यतरवाद्य स्यादित्यत्र षट्कश्रुतिसि-
द्धमाह— महाविभूते इति । विभूतिशब्दोऽत्र नियन्तव्यपर । 'यद
ण्डम्' इति श्लोकार्थ इहानुमधेय । शरीरतया विभूतित्वादन्य स्वरूपभे-
देऽपि सामानाधिकरण्य मुख्यमिति भाव । एव सर्वविलक्षणस्य सर्वनि-
यन्तुर्जगद्व्यापारलीलाया स्वबलभासामरस्यमभिप्रेत्याह— श्रीमन्निति ॥
'विभूतिं प्रति शेषित्व द्विष्टमित्यभिप्रयन्नाह— श्रीमन्निति इति व्यासा-
यां । विभूतिनामाधेयत्वादिनियमै शरीरत्व व्यञ्जयितुमाह— नाराय-
णेति ॥ नित्यविभूतियोग शुद्धसष्ट्युपादानत्व च प्रभूतोपकारकत्वशापनाय
विशेषत सूचयति— वैकुण्ठनाथेति ॥ इदं सम्बुद्धिद्वय वा, तदा तु
सत्त्वादिमात्रात्कारप्रतिपातुकरहितदेशादिसबन्धी वैकुण्ठ । अपेक्षितसि-
द्धयर्थ सर्वैरपि यान्वनीयस्तदादानादावांश्वरश्च नाथ ॥

एतत् 'सत्यकाम इत्यादिपदाद्य प्राप्याकारनिष्कर्षार्थमिति पञ्च-
मपि प्रगुणीशुभं — 'सोऽभ्युते सर्वान्कामान्मह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति
कामशब्दादिताना ब्रह्मगुणानामपि प्राप्यतामिति अभिप्रेत्याह— सत्यका-
मेति ॥ प्राप्यानुप्रविष्टनित्यविग्रहविभूतिद्वययोगेऽपि केचित्सत्यकामशब्द
प्रमाणयन्ति । यद्वा, मुमुक्षुणा भोक्तव्यसृष्टेर्भोगस्य चोपररगतया मता
नित्या पदार्था अस्य सन्तीति भाव । प्राप्तिदशाया विभूतिद्वयेऽप्यपूर्वा-
नन्तभोग्यस्यप्रत्वमाह— सत्यसकल्पेति ॥ प्रकृष्टभोग्यतयापि निरतिश-
यवृहत्त्वमाह— परब्रह्मेति ॥ 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यदिभिरभे-
दापत्तिशङ्का परिहरन् रदमुक्तविलक्षणतया वैक्योद्देश्यत्वसमयमाह—
पुरुषोत्तमेति ॥ वैक्यस्थानोपकरण्यादिमहत्त्वमाह— महाविभूते इति ॥

श्रीमन् , नारायण, वैकुण्ठनाथ,

सपत्नीकस्य केशयोद्देश्यत्वं सूचयति— श्रीमन्निति ॥ सत्रन्धगुणविभूति-
व्यापारं सर्वैरपि भोग्यत्वातिशय प्रकाशयितुमाह— नारायणेति ॥
सुरिसेव्यविग्रहविशिष्टस्य देवयानपथिऋविश्रमस्थानत्वमभिसधायाह— वैकु-
ण्ठनाथेति ॥

अत्र तृतीयमपि पञ्च ब्रह्म — प्रकृतस्य शरण्यस्य स्वीकृतसर्वभरनि-
र्वाहणब्रह्म मलयजमादिभिरणभ पर्देरेव बोध्यते सत्यकाम काम इह प्रप-
न्नेभ्यो निरतिशयानन्दप्रदानेच्छा, तस्या सामर्थ्याविनाभावात्सत्यत्वम्, तच्च
अमोघत्वम् । सत्यसकल्योऽत्र प्रतिबन्धनिवर्तनविषय । 'सर्वपापेभ्यो मोक्ष-
यिष्यामि इति हि त्वमेवात्येति भाव । परब्रह्मभूत निरतिशयबृहत्प्रवि-
शिष्टस्त्र स्वाश्रितानापि जानतो भोगतश्च परमसाम्यपर्यन्त ब्रह्मयितासि । पु-
रुषोत्तम 'यो मामेवम् इत्यादिना तत्त्वविदा कृतकृत्यत्वोक्त्या त्रिजिवांश-
सर्वभरत्व त्वयैव सूचितम् । यद्वा पशु दाने ' पुरु सनोतीति पुरुष , बहु
प्रदेभ्य सर्वेभ्य उत्तमत्वात् पुरुषोत्तम । महाविभूते विभूतिरिह विभवन-
म्, प्रभवनम्, नियमनामित्यर्थ । तस्य महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वम्, नश्रिता-
न्ससारकाराण्डहान्निर्गम्य तदर्थतया सर्व नियच्छसीति भाव, 'अनन्तो
देशकालादिपरिच्छेदविवर्जित । महाविभूतिरित्युक्ते व्याप्ति सा महती य-
त ॥' इत्यत्रापि नियन्तृत्वेन व्याप्तिर्विषयित । श्रीमन् श्रिया नित्यमपु-
त्रस्त्व त्वदभिमतमाश्रितकृत्य निर्वहसि । नारायण संबन्धमनुसंधाय दाय-
विभागन्यायेन स्वामितया स्वार्थं स्वय स्वात्मान प्रापयितामीति भाव ।
वैकुण्ठनाथ ॥ दिव्यपर्यङ्कसुगासिकाया त्रिजपादमूलसेवा दातुमवस्थितोऽ-
सि । इति त्रिष्वपि पक्षेषु मुग्धभेदै पुनरुक्तिपरिहार सिद्धः ॥

अथ शरण्यस्य समर्पितसर्वभरस्वीकरणानुगुणा रसस्य चाधिकारो
पायनिष्पादका उक्ताश्चानुक्ताश्चाकारा अष्टादशाभि पदैर्निष्कृत्यानुसंधीयन्ते,
तत्र स्वापराधरनिर्णयहेयसन्धस्वरक्षणभिसमादादिदोषपरिहारोपयुक्ताना

अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यसौन्दर्यमहोदधे,

गुणविशेषाणां प्रकर्षः प्रथममुच्यते— अपारेति ॥ कारुण्यस्यापारत्वम् अवश्यदण्डनीयेष्वस्मादशेष्वपि प्रवृत्तेः; यथा— 'वधाहमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्' इति, खेनाप्युक्तम्— 'मच्छरैस्त्व रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि' इति, 'गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वम्' इत्यादि च । स्यूनाधिकत्व दर्शनजनितावज्ञासाध्वसपरिहारार्थमिह सौशील्योक्तिः । तस्यापारत्व विशेष-शेषु विरिञ्चादिषु विष्वाद्यवतारैः, अनभिज्ञेषु च मत्स्यकूर्मादिषु तत्तत्स्वरूपैरवतारैः, निर्विशेषनीरन्ध्रसंश्लेषात् । वात्सल्यस्य अपारत्व 'रिपूणामपि वत्सलः' इत्युक्तम् । औदार्यस्यापारत्वम् अर्थिपूदारत्ववचनहेतुभूतमर्थित-प्रदाने स्वप्रयोजनाभिसधिमत्त्वम्, सञ्चितेभ्यः सविभूतिक स्वात्मानं दत्त्वा तदनुबन्धिषु पशुमनुष्यपक्ष्यादिष्वपि अविभ्रान्तस्व वा, ध्रूयते हि— 'नारया-वरपुराणः क्षीयन्ते' इति, 'नास्याब्रह्मविकुले भवति' इति च । ऐश्वर्यस्य कथनमिहानादिकाल स्वरक्षणविपरीतवृत्तात् केनचिद्भ्राजेन स्वयमेव नियम्याभिमुखीकरोतीति ज्ञापयितुम् । तस्य अपारत्वम् 'ससार-न्यूनताभीतास्त्रिदशाः परिपन्थिनः' इति न्यायेन ब्रह्मादिषु देवेषु सुग्रीवादिषु सुहृत्सु वा विरुन्धानेषु तानपि शरणागतानुगुणीकर्तुं समर्थत्वम् । सौन्दर्यस्य अपारत्व विरुद्धप्रकृतीनां शूर्पणखादीनां सत्त्वस्थानामूर्पाणामप्य-विशेषेण दृष्टिचित्तापहारितया तुष्टूपाजनकत्वम्, असद्वासनादिशामकत्व च; यथोक्त श्रीपौष्करे अर्चावतारप्रकरणे— 'सन्दर्शनादकस्माच्च पुसा समूढचेतसाम् । कुवासना कुबुद्धिश्च कुतर्कनिचयश्च यः । कुहेतुश्च कुभा-वश्च नास्ति कत्व लय ब्रजेत्' इति । अतिमुन्दरनित्यविप्रहेण भगवतः परत्वानुसंधानं तत्सानिष्यकारणमिति च तत्रोक्तम्— 'नित्यसिद्धे तदा-कारे तत्परत्वे च पुष्कर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ सनिधिं ब्रजेत् ॥' इति । तत्सूचनार्थमैश्वर्यसौन्दर्ययोरिहाव्यवहितपठनम् ॥

'सर्वस्य शरणं मुहूर्त्' 'मुहूर्त् सर्वभूतानाम्' 'सर्वलोकशरण्याय'

अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणतार्तिहर, आश्रितवात्सल्यै-
कजलधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजातयाथात्म्य, अशेषचराचर-

‘सर्वयोग्यमनायासम्’ इत्यादिप्रसिद्धस्वभावस्य वायसवानरराक्षसादिविशे-
पानादरेणाङ्गीकुर्यतस्ते मादृशजनेऽपि गुणवृत्तादिनिर्घोषं न त्यागकारणमि-
त्याह — अनालोचितविशेषेति ॥ अत्र विशेषशब्दविवक्षितमनालोचित
गुणगणेति श्रीवैकुण्ठगये व्यञ्जितम् । प्रपत्तेः सर्वाधिकारत्वमपि अनेन प्रका-
शितम् । ‘दुर्गससारकान्तारमपारमभिधावताम् । एकः कृष्णनमस्कारो मु-
क्तितीरस्य देशिकः’ ‘प्रणम्य कृष्ण सहसा’ ‘एकोऽपि कृष्णे मुकृतप्रणा-
मः’ इत्यादिपूक्तमल्पयत्नप्रसाद्यत्वमाह— प्रणतार्तिहरेति ॥ अनेन स्व-
स्य एवविभावस्थाहेतुः अवतारविशेषोऽप्यनुसहितः; उक्त हि स्वयमेव—
‘निरस्तेतरभोगाशो वरद शरण गतः’ इति । अत्र प्रणतशब्दः प्रकृतानु-
गुण्यात् ‘प्रपन्नार्तिहर विष्णुम्’ इत्याद्यनुसाराच्च प्रकृष्टप्रह्वीभावयुक्तप्रपन्न-
विषयो वा । प्रस्तुतावतारे व्यक्ततम स्वस्मिन्नुपकारतम च वात्सल्यगुण पूर्व
द्विरुक्तमपि ‘मित्रभावेन सप्राप्तम्’ ‘दोषो यद्यपि तस्य स्यात्’ इत्यादि-
स्मरणाय पुनराह— आश्रितेति ॥ वात्सल्यगुणोदधौ विग्रहादिक निमग्न
भवतीत्यभिप्रायेण एवशब्दः । अत एव हि सर्वश्रुत्वादौ स्थितेऽपि अवि-
ज्ञातृत्वाद्युक्तिः । उपायान्तर स्वीक्रियतामित्यत्र ‘अस्मान्वेत्य परान्वेत्य’ इति
प्रकारेण मादृशानामकिञ्चनानामधिकर्तव्यं हिततम त्वमेव जानासि, त्वदाय-
त्तानुकूल्यस्य च शेषवृत्तिविधानेऽपि ‘न त्व मुक्तो न वा गतः’ ‘सर्वशस्य ते’
‘त्वयाऽपि लब्ध भगवन्निदानीम्’ ‘यदि मे न दयिष्यसे’ इत्यादिक न विज्ञा-
पनीयमित्यभिप्रायेणाह— अनवरतेति ॥ अनवरतनिखिलशब्दाभ्यां ज्ञानस्य
कालतो विषयतश्च सक्रोचो द्युदस्तः । ‘त्वमेवैव कुरुष्व माम्’ ‘कुरुष्व
मामनुचरम्’ इत्यादिन्यायेन त्वदधीनव्यापारस्य मे त्वयैव प्रातिकूल्य-
निवर्तनादिभ्यः कार्यमित्याह— अशेषचराचरेति ॥ निखिलशब्दः
स्वरूपस्थित्यादिनियन्तव्यकात्स्न्यपरः, सार्वकालिकनियमनवात्स्न्यपरो वा ।

भूतनिखिलनियमननिरत, अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिभूत निखिलजग-
दाधार, अखिलजगत्स्वामिन्, अस्मत्स्वामिन्, सत्यकाम, सत्य-
संकल्प, सकलैतरविलक्षण,

आगमैराचार्यादिभिरन्तरात्मतया च बहुप्रकार हि नियमनम् । न हि
अविधेय ते किञ्चित्, येन मे अभिमत प्रतिबन्धाद्विलम्बेत, अलभ्य
वा स्यात्, इति भावः । परिपूर्णस्य मे त्वदङ्गीकारेण न किञ्चित्प्रयोजन-
मित्यत्राह— अशेषचिदचिदिदिति ॥ न हि मदेकवर्जं तव सर्वशेषित्वम्,
अतो मगाम्पत्तिशये तव चार्थं प्रकल्पत इति भावः । तथापि यथावस्थि-
तरक्षापेक्षा तव नास्ति कथं च त्वं रक्षणीयः ? इति शङ्कायामाह— नि-
खिलजगदाधारेति ॥ गुणादिवत् त्वदपृथक्सिद्धविशेषणस्य मगामेक्षाम-
न्तरेणैव मत्सत्तादिकं त्वयैव रक्ष्यते, तत्तापत्त्यार्थं रक्षापेक्षादिकमपि त्वयैव
कारयितव्योऽहम्, न हि त्वदर्धानसत्ताकस्य मे त्वन्निरपेक्षप्रवृत्तिः सम्भव-
तीत्यभिप्रायः । एवमेव हि शेषभूतानां स्वतन्त्रस्वामिना त्वयैव यथेष्टं स्व-
मुद्दिश्य विनियोगः क्रियते इत्याह—अखिलजगत्स्वामिन्निति ॥ इष्टानिष्ट-
प्रदानसाधारणेऽस्मिन् मद्भिन्नियोगे किं तवायातमित्यत्राह— अस्मत्स्वा-
मिन्निति ॥ मदान्चार्थतन्वतिसामुख्येन ममैवविधत्वत्सन्धशानाद्यवस्थाप्रदा-
नरूपोपकारे प्रवृत्तेन त्वया शेषपूरणं कार्यमिति भावः । परिपूर्णतया पूर्वो-
पकारप्रत्युपकारनिरपेक्षस्य तव अकिञ्चननित्यसापेक्षसभितरक्षणमात्मीयनि-
त्यगुणपरित्राणमिति सूचयति— सत्यकामेति ॥ सर्वशक्तेस्तव नित्यत्वरि-
चये मन्निवेशनमीपत्कारम्, न हि स्वद्वृतं केनापि हन्तुं शक्यमित्याह—
सत्यसकल्पेति ॥ तथाप्यपेक्षितार्थमन्यः कश्चिदाधीयतामित्यत्राह— सक-
लैतरविलक्षणोति ॥ 'विष्णुपोतं विना नान्यत्किञ्चिदस्ति परायणम्' 'भवता
कथ्यते सत्यं विष्णुरेकः परायणम्' इत्यादिभिः अन्येभ्यस्तव मोक्षप्रदत्वा-
दिरूपविशेषपदग्रहं मुमुक्षुः कमन्यमाश्रयेयम्; न हि परतन्त्रः कश्चित्
स्वतन्त्रकृत्यं प्रार्थनीयः; न च त्वं परतन्त्र इति भावः । यद्यर्थात्तं सा

अर्थिकल्पक, आपत्सख, श्रीमन्, नारायण, अशरण्यशरण्य, अन-

नाद्रियसे कथं तत्र औदार्यप्रथा जीवेदित्यभिप्रायेणाह— अर्थिकल्पकेति ।
अर्थी च कल्पकश्चेति विग्रहः । अर्थिनां कल्पद्रुम इति वा । उक्त
हि— 'स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च' इति । अर्थिनः कल्प
द्रुमा यस्य सः अर्थिकल्पक इति वा विवक्षितम् ; यदगीयत— 'उदाराः
सर्व एवैते' इति । अभिमतपुरुषार्थदानार्थमर्थिनामुत्पादकः शास्त्रादि
मुनेनार्थित्वापादकश्चेति वा । एव पूर्वोक्तस्याप्यौदार्यस्य अतिशयप्रदर्शने
तात्पर्यादपुनरुक्तिः । 'ज्ञात मया वसिष्ठेन' इत्यादिकमनुसदधानः पाञ्चाली
गजेन्द्रादिवदापन्नस्यानन्यगतिकस्य मम एतामापदमवेक्ष्य रक्षितुमर्हसी
त्याह— आपत्सखेति । आपदि सखिवत् सरक्षक इत्यर्थः । विश्र-
सनीयत्वस्नेहविषयत्वादिसूचनाय सखिशब्दः । शत्रुमपि 'तस्मात्परिश्रान्त
इति व्यवस्य न त्वा शरैर्मृत्युवशं नयामि' इत्यवोचत् ॥

एव द्वाभ्यामिष्टप्रापकत्वम्, अनिष्टनिवर्तकत्व च दर्शितम् । अथ
तत्र समानाभिप्रायतया नित्ययुक्तामखिलजगन्मातरं पुरस्कृत्वतो मे महान्तो-
ऽपराधास्त्वया क्षन्तव्या इत्याह— श्रीमन्निति ॥ सवन्धगुणविभूतिप्रयो
जनव्यापारास्ते महुपेक्षया मन्दफला मा भूवन्, अत आत्मानं नातिवर्तेथा
इत्याह— नारायणेति ॥ उत्तरखण्डस्यापेक्षया पूर्वं श्रीमन्नित्याद्युक्तम् ;
इह तु पूर्वखण्डस्यापेक्षया उक्तैः स्वभावैः फलितमाह— अशरण्यशरण्ये-
ति ॥ स्मर्यते हि— 'अगतीनां गतिर्भवान्' इति । अत एव अनालो-
चितेत्यादिना न पुनरुक्तिः, तत्र हि तारतम्यानादरे तात्पर्यम् । एतत्सर्वं
व्याख्येयविवक्षितप्राप्यप्रापकाकारप्रपञ्चनम् । अस्म्यहमेवम्, एतावतापि कि-
त्वया लब्धम्, सर्वत्र हि शास्त्रार्थे अधिकारोऽपेक्षित इत्यत्राह—
अनन्यशरण इति ॥ तत्त्वविदोऽनन्यप्रयोजनस्य मम सिद्धोपायान्तर
नास्ति, 'अहमस्म्यपराधानाम्' 'न धर्मनिष्ठोऽस्मि' इत्याद्युक्तावस्थाविशे-
षविदश्च मे साध्योपायान्तरमपि नास्तीति प्रतिबुद्धोऽस्मि ; अयमेव हि

न्यशरण त्वत्पादारविन्दयुगल शरणमह प्रपद्ये ॥ अत्र द्वयम् ॥

पितर मातर दारान् पुत्रान्धन्धून्सखीन्गुरून् ।

रत्नानि धनधान्यानि क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥

ममालाधिकार इति भाव । इदं तु व्याख्येयस्योत्तमपुरुषार्थमिप्रेतमिति ज्ञापनाय, अहमपि न मम शरणमिति व्यञ्जनाय च, अधिकोऽहंशब्द । अथवा अनन्यशरण इत्युपायान्तरशून्यत्वम्, अहमित्युपायभीरुत्वम्, अति शङ्काराहित्य, प्रयोजनान्तरतदुपायपरित्यागित्व, मोक्षार्थप्रपत्त्युन्मुखत्व च व्यव्यत । एतत्सूचित कार्पण्यविस्तर प्रतिवचनवाक्येषु गद्यान्तरदोषश्च द्रष्टव्य । त्वदित्यादिना पूर्वसङ्ख्यपदक्रमानुसरणम् । त्वच्छब्द शरण्यत्वोपयुक्तसर्वाकारवैशिष्ट्यपर । पादेत्यादिक प्रागुक्तार्थम् । अत्र द्वयमित्यस्य व्याख्यातप्रापमिति शेष तात्पर्यं तु पूर्वमवोक्तम् । यद्वा द्वयम्, अर्था नुसधानेन सह एवमुक्तमिति वा, वक्तव्यमिति वा विवक्षितम् । वाक्यान्तरैः पुन पुन प्रपद्यत इति तु नाशङ्कनीयम्, एकसाध्यसिद्धयर्थे प्रपत्त्यावृत्ते प्रतिषेधात्, इह साध्यान्तरायोगाच्च । पितरमित्यादिकं तु स्ववाक्यवन्निबन्धनसवादमुख्येन अनन्यशरणत्वादिकं विशदीकृत्य वक्ष्यमाण-
'फलप्राप्त्याप्राप्त्यावनात्मकमिति द्वयार्थस्य समुदितोक्ति । तथा ह्यत्र सोपाधिकभोग्यतदुपायत्याग निरुपाधिकभोग्यतदुपायविशेषपरिग्रह च स्पष्टयित्वा प्रसादय इत्यादिना मोक्षमिन्पन्तेनोत्तरखण्डस्य दोषनिवृत्तिप्रार्थनासंग्रहते । पित्रादीनां त्यागोक्त्या भृत्यादिचेतनान्तरत्याग कैमुत्यसिद्ध । बन्धुशब्द इह सम्बन्ध्यादिपर । रत्नानीत्यादिकमुत्कटभोग्यत्वभोगसाधनत्वानामचेतनान्तराणामुपलक्षणम् । चकारेण वा अनुत्तसमुच्चय । प्रियेषु हितेषु च मोक्षतदुपायानुपशुक्तेषु कुत्रचित् सङ्गाऽपि न युक्त इति ज्ञापनाय पितरमित्यादिविविधोक्ति ॥ एव लोकसिद्धप्रियहितान्युदाहृत्य सर्वधर्मानित्यादिना शास्त्रवेद्यानि साधनानि साध्यानि चाह । तत्र सर्वधर्म

सर्वधर्माश्च संत्यज्य

सर्वकामांश्च साक्षरान् ।

लोकविक्रान्तचरणौ

शरणं तेऽब्रजं विभो ॥

शब्दः सिद्धसाध्यरूपसपरिकरधर्मकार्त्स्न्यपरः । सर्वकामानिति द्विरण्यगर्भा-
दिपदपर्यन्तकाम्यविषयः । अक्षरशब्द इह आत्ममाशानुभवगोचरः ।
धर्माणां कामानां च उपयोगित्वेन वा पित्राद्युदाहरणम् । तच्च यथासंभव
द्रष्टव्यम् । पित्रादीनां त्यागश्चात्र काम्यधर्मोपयोगितया अर्थकामोपयोगि-
तया वा अनुपादानम् । अत एव 'मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचा-
र्यदेवो भव' 'वृद्धौ च मातापितरौ' इत्याद्युक्तभगवदाशानुपालनं न वि-
ध्यते । सर्वधर्मशब्देन मोक्षसाधनभूतोपासनवर्गसंग्रहेऽपि तन्निरवृत्तौ 'विहित
त्वाच्चाश्रमकर्मापि' इति न्यायेन वर्णाश्रमधर्माणामनिवृत्तिः । तदिह
त्रैवर्गिकधर्मेषु प्रयोजनान्तरेषु मोक्षोपायान्तरेषु च साधारणं नैराश्व-
त्यागः, तत्र पुरुषार्थान्तरेष्वल्पास्थिरत्वादिदोषदर्शनादौपदेश्यम् । तत एव
तदुपायेष्वपि मुक्तिसाधनेष्वन्येषु स्वावस्थादर्शनेन दुष्परत्वादिना नैरा-
श्यमिति विशेषः । संत्यज्य सम्यक् त्यक्त्वा, सत्त्वासनं परित्यज्ये
त्यर्थः । यद्वा पञ्चाङ्गसयुक्तायां प्रपत्तेरङ्गत्वेनाङ्गित्वेन वा अनुपादानमिह
धर्माणां त्यागः । सोऽयं प्रपत्त्युपकारकत्वबुद्धिविरहः सप्रतिपत्तेषु पुरुषार्था-
न्तरतदुपायेषु मुक्त्युपायान्तरेषु नित्यनैमित्तिकेषु च समान इति सहोक्तिः ।
लोकविक्रान्तचरणाविति चरणे लोकविक्रान्तत्ववचनमनाश्रितानामप्यात्म-
प्रकाशनेन सौलभ्यादिव्यञ्जकम् । लोकविक्रान्तेति व्यस्त वा ; तदा तु लोकेषु
विक्रान्तः अधिष्ठातेत्यर्थः । ते स्वतन्त्रस्यामिनः परमप्राप्यस्य च । विभुश-
ब्देन फलप्रदानौपयिकगुणपौष्कल्यं व्यज्यते । यद्वा विभुशब्देन परस्वम्, ते
इत्यनेन सौलभ्यं च सगृह्यते । अब्रजम् प्रजामीत्यर्थः । अनद्यतनत्वमत्रा-
विवक्षितम्, भूतत्वेन निर्देशस्तु कर्तव्यशेषनैरपेक्ष्यव्यञ्जनपरः । त्याज्यानां

• न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

लोकत्रये यद्भुक्तनित्यरूपचेतनवर्गत्रये । यद्वा लोकत्रयशब्देन सर्वलोकवर्तिना लक्षणा, प्रभावतोऽप्रतिमत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् । 'न त्वत्समोऽस्ति' इत्यादिकमिह कारुण्यादिषु योजितम् ॥ तस्मात् तवैव सर्वविधबन्धुत्वात्, प्रभावतः कारुण्यादिगुणैश्च सर्वाधिकत्वात्, त्वद्विषयापराधस्य पित्रादिसर्वविषयापराधरूपत्वात् सर्वविषयापराधनां त्वदाशातिलङ्घनरूपत्वेन त्वदपराधत्वाच्चेति भावः । प्रणम्येत्यादिक प्रपद्य इत्यस्य विवरणम् । प्रकृष्टप्रह्वीभावश्चात्र प्रकरणात् प्रपत्तिरूपः । स च पूर्वकृत एव फलविशेषप्रार्थनार्थमिहानूचते । कायप्रणिधानमत्र स्वरक्षणार्थस्वव्यापारान्तरनिवृत्तिष्यञ्जकमात्रम् । प्रणम्य प्रसादये प्रपदनरूप प्रसादनमनुतिश्रामि । भक्तिवत् प्रपत्तिरपि प्रसादनविशेषः । मदिष्टविधातानिष्टप्राप्तिहेतुभूतमत्कृतापराधजनिताप्रीतिरूपकालुष्यरहित करोमीत्यर्थः । त्वां स्वतः सर्वभूतानां मुह्यद मदपराधात्कलुषितबुद्धिम् । अहम् अकिञ्चनोऽनन्यगतिः स्वल्पन्या दत्तवरः त्यक्तत्वदितरसाध्यसाधनश्च । ईशम् सापराधनिग्रहादिसमर्थम् । ईड्यम् क्षमादिभिः स्तुत्यम् । 'न त्वत्समो कश्चन तस्य नाम महद्यशः' इति श्रुत्युक्तम् अनेन पदद्वयेन दर्शितम् । क्षुद्रोऽपि जन्तुः सबन्धविशेषादपराध सृष्टे, किं पुनस्त्वम् इत्यभिप्रायेण पित्रादिदृष्टान्तः । प्रियः प्रियाय मत्प्रीतिविषयस्त्वत्प्रीतिविषयाय मह्यम् । 'प्रियो हि शानिनोऽत्यर्थमह स च मम प्रियः' इति हि स्वयमेवात्थ । अर्हसि देव सोढुमिति वक्ष्यमाणसग्रहः । समारमोचनमपि ते लीलैवेति देवशब्दाभिप्रायः । एतावदन्त पूर्वखण्डविवरणमिति केचित् ।

मनोवाक्यैरित्यादिकालप्रवृत्तानन्ताकृत्यकरणकृत्याकरणभग-

अभ्योत्तरखण्डरथस्यापि सविशेषणनारायणशब्दस्य पूर्वमेव व्याख्यात-
त्वात्, अवशिष्टयोश्च चतुर्थीनमसोः पाठक्रमादर्धक्रमस्य ब्रह्मीयस्त्वात् प्रथम
मनोवाक्यैरित्यादिभिस्त्रिभिर्वाक्यैरिष्टप्राप्तेः पूर्वभाविनी समकारनिवृत्तिवा-
चिनमःशब्दविवक्षिता सर्वादिनिवृत्तिं प्रार्थयते । तत्र सर्वस्य चानिष्टस्वेष्टवि-
घातस्य च कर्ममूलत्वात् तत्रिवृत्तिं पूर्वमभ्यर्च्यते । मानसादिभेदेन त्रिविध-
पापराशिः, तद्विपाकश्च भन्वादिभिर्विभक्त इति ज्ञापनाय करणत्रयोपादा-
नम् । अकृत्यकरणादेरहेतुकत्वमन्योन्याश्रयादिक च परिश्रुं नाह- अनादि-
कालप्रवृत्तेति ॥ हितप्रवृत्तियोग्यैः करणैरेतावन्त कालमहिते प्रवृत्तोऽस्मीति
निर्वेदश्चात्र व्यञ्जितः । 'यद्गलकल्प' इत्यादिप्रक्रियया अनादिकालप्रवृत्तम्,
अत एवानन्तम् । प्रथमोऽनन्तशब्दोऽकृत्यकरणकृत्याकरणरूपतामान्यापचा-
रयोरन्वेतव्यः । द्वितीयस्तु भगवदपचारादौ । अकृत्यकरणादिपञ्चकमुत्तरोत्तर-
कूतरम् । यद्यपि केषाञ्चित् कृत्यानामकरणमकृत्यकरणात्मकम्, तथापि
शरणागतरक्षणदिकृत्याकरण महत्तरपातककोटौ स्मर्यत इति ज्ञापयितुम-
कृत्यकरणादुत्तर कृत्याकरणोक्तिः । अकृत्यकरणान्तर्गतस्यापि भगवदप-
चारादेः ब्राह्मणपरिभाषकन्यायेन प्रकृतत्वज्ञापनाय पृथगाभिधानम् । यद्यप्य-
कृत्यकरणादेरप्याहातिलङ्घनरूपतया भगवदपचारत्वरूपः, तच्चाप्रापचारानिति
विशेष्यनिर्देशेन व्यस्यते, तथापि शिशुपालादीनामिवाव्यवधानेन भगवत्प-
रिचादादिकामिह भगवदपचारशब्दोक्तम् । अकृत्यकरणशब्देन तु स्ववर्णा-
श्रमादिनिधिदानुष्ठानमात्रम् । कृत्याकरणशब्देन स्ववर्णादिनियतधर्मस्य प्राप्त-
काले शक्तेनाननुष्ठानम् । भगवदपचाराश्च द्वारिंशदपचारादिप्रकरणेषु द्रष्ट-
व्याः । भगवदीयेषु वस्तुषु स्वीयत्वबुद्धिः, अर्चावितारणपन्तेष्ववतारेषु
प्राकृतत्वबुद्धिः, इत्यादयोऽपि भगवदपचाराः । स्वदपचारेति वक्तव्येऽप्यत्र
भगवदपचारशब्दस्तःप्रमाणोपात्तप्रकारसूचनार्थः । अपथाशास्त्रमर्धानुपाधि-
भिर्भगवतविहृद्वाचरणमिह भागवतापचारः । इमौ विपर्यासेन केचित् व

वदपचारभागवतापचारासह्यापचाररूपनानाविधानन्तापचारान्
आरब्धकार्यान्, अनारब्धकार्यान्, कृतान्, क्रियमाणान्, करि-
ष्यमाणांश्च सर्वान् अशेषतः क्षमस्व ॥

जयन्ति । एतयोरेवापचारवर्ग्या. 'न क्षमामि' इत्यादिभिर्विशेषिताः केचि
पूर्वोक्तन्यायादसह्यापचारा इति विभज्यन्ते । ते च 'विद्याचरो गुरुद्रोही'
'एकाक्षरप्रदातारम्' 'य शूद्र भगवद्भक्तम्' 'मयि द्वेषानुबन्धोऽभूत्'
'सस्तुताबुद्धते तव' इत्यादिषु द्रष्टव्याः ॥

एव निर्निबन्धनभगवद्भागवतद्वेषावहापरिहासादयश्च यथालोकम
सह्यापचारा इत्यनुशिष्यन्ते । एते पञ्चापि प्रत्येकमवान्तरोपाधिभिः नाना-
विधाः । तत्तद्विधास्वपि अवान्तरव्यक्तिभेदैरनन्ताः । आरब्धकार्यान्
जान्यायुर्भोगरूपविपाकसशफलप्रदाने प्रवृत्तान् । यद्यपि, 'अनारब्धकार्यं
एव तु पूर्वं तदवधे' इति उपासने सूत्रितम्, तथापि 'साध्यमस्तिस्तु सा
हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी' इति प्रवृत्तौ विशेषवचनादप्रारब्धकार्यो
पादानम् । आर्थितार्थप्रदस्य शरण्यस्य प्रपत्तृणामार्तितारतम्यानुसारेण यथा
प्रार्थितफलप्रदानात् तदिष्टदेहाद्यनुवृत्तौ न प्रत्यक्षादिविरोधः । अनारब्धका-
र्यान् प्रारब्धकार्यकर्मनिरुद्धावसरतया अनुपक्रान्तपत्यान् । द्विविधानपि
कृतानित्यवच्छिनत्ति । क्रियमाणान् आनुकूल्यसकल्पादिमत्त्वेऽपि देशकाला
दिवैगुण्यात् पूर्वनियुक्तदूरस्थदुर्निवारभृत्यादिमुखेन वा उपनान्तानपरिसमा-
प्तान् । करिष्यमाणान् तद्वदनुबन्ध्यादिमुखेनागत्या प्रमादाद्वा सपतिष्यतः,
बुद्धिपूर्वोत्तराधाना पश्चादेव प्रायश्चित्तविधानात् । तेषामप्यत्र सग्रहे तु यथाह-
प्रायश्चित्तप्रेरणेन क्षमाफल प्राप्यम् । सर्वानशेषत इति व्यक्तिशक्तिकात्म्यं
परम् । सन्ति हि पापाना बह्व्यः शक्तयः तत्त्वतिरोधायकत्वम् प्रत्यवायजनक-
त्वम्, कर्मान्तरानर्हतापादकत्वम्, सजातीयपापारम्भरुचिजनकत्व चेति ।
एतास्त्वन्तिमा वासनेत्युच्यते । स च प्रत्युत्तरे व्यक्तमनुवदिष्यते । पापशक्तिश्च
निग्रहसहः परमपुरुषबुद्धिविशेष एवेति क्षमस्वेत्यनेन व्यज्यते । निग्रह

अनादिकालप्रवृत्तविपरीतज्ञानमात्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं
च विपरीतवृत्तं चाशेषविषयमद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सर्वं
क्षमस्य ॥

निवृत्तिरूपो हि प्रसादविशेष इह क्षमा । अत्र भागवतापचारेषु तद्विदितेषु
तदप्रसादनमुखेन भगवतः प्रसादनम् । 'मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तु-
मर्हसि' इति न्यायात् । तदविदितेषु तु अव्ययधानेन, रहस्यप्रायश्चित्त
न्यायात् ॥

एव निषिद्धक्षमा प्रार्थिता । अथ सहेतुककाम्यक्षमा प्रार्थ्यते—
अनादिकालेति ॥ क्षुद्रपुरुषार्थकामनाया विपरीतज्ञानसापेक्षतया अपचारा
णामिव शास्त्रार्थज्ञानपूर्वककाम्यानामपि मात्रया भ्रान्तिहेतुत्वं व्यञ्जयितुमिह
विशेषतो विपरीतज्ञानस्य सहोक्तिः । यथावस्वितविषयविरुद्धाकारात्साहि
ज्ञानमिह विपरीतज्ञानम् । तथात्र 'शोऽन्यथा छन्तमात्मानम्' इत्यादिभि-
रुक्तः स्वात्मनो जगतश्च स्वनिष्ठत्वस्यतन्त्रत्वस्वशेषत्वमगवदन्यनिष्ठत्वादि
भ्रम इत्यभिप्रायेणाह—आत्मविषयं कृत्स्नजगद्विषयं चेति ॥ वृत्तशब्दस्य
शास्त्रेण प्रसाद्विषयकर्ममुपजीव्य विपरीतवृत्तमिति बन्धक काम्यकर्मोच्यते ;
अन्यथा पूर्वोक्तेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । काम्यस्य च विपरीतवृत्तत्व सात्त्विक
त्यागसमदर्शित्वादिविशिष्टहितमधर्मविपरीतत्वात् । विपरीतवृत्तेऽपि स्वावि-
षयतया पुत्रादिपरविषयतया च वैविध्यं दर्शयति— अशेषविषयमिति ॥
अद्यापि वर्तमानं वर्तिष्यमाणं च सद्गुरुपदेशादिभिः परोक्षसम्यग्ज्ञा-
नेऽपि बाधितानुवृत्त्यादिनयाद्वासानादिभिरनुवर्तमानमित्यर्थः । अत्र चका-
रेण पूर्वकृतविपरीतवृत्तसमुदायः । अद्यापीत्यनेन च अनादिविपरीतवृत्तस-
न्ततिः सूच्यते । अद्यापि सर्वशब्दः पूर्ववत् कात्स्न्यपरः । अशेषत इति
चानुसन्धेयम् ॥

इह यथाधिकारं यथाबोधितमनुष्ठितानामपि सत्कारहेतुपमांजामभि-
चाराणामिव अनर्थापर्यवसायितया मुमुक्षुपेक्षया पापस्योक्तेः सर्गादिहेतुभूत

मदीयानादिकर्मप्रवाहप्रवृत्ता भगवत्स्वरूपतिरोधानकर्ता

स्वतन्त्रसकल्पत्वेऽपि निग्रहविशेषत्वबुद्ध्या काम्यक्षमाप्रार्थन युक्तम् । वक्ष्येव पूर्वकृतेषु काम्येषु गति , तथापि वर्तमानवर्तिष्यमाणकाम्यक्षमार्थिना स्वय त-
 तशारम्भ एव न सम्भवतीति कथं तत्क्षमाप्रार्थनम् ? इत्थम्— अज्ञातयादच्छिक
 मुकृतन्यायात् सुहृज्जनबुद्ध्या वा सम्भवत्मुनेद चोद्यम् । स्वबुद्धिपूर्वमपि वर्त-
 मानेषु काम्येषु मध्ये निर्विण्णानामपि प्रक्रान्तसमापनमन्तरा लब्धवृष्टे कारीरी
 शेषसमापनन्यायेन स्यात् । तत्र पश्चिमाशस्याशासिद्धत्वात् काम्यत्वदोष ।
 पूर्वाशस्य तु क्षुद्रफलकामनामूलस्य तत्फलजनकत्वाभावेऽपि तादृशवाचना
 अनकत्वसम्भवात् कर्मयोगस्येव 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति इति न्यायेन केषां
 त्कर्मणामसमाप्ताना कृताशस्य विलम्बकारिसाधनान्तरपर्यवसितफलजनक
 त्वात् तत्क्षान्तिं प्रार्थनीया । पूर्वापराशयोरधिकारिभेदेऽप्यासमाप्तैरेककर्म्या
 वर्तमानव्यपदेशोऽपि युक्तः । उत्तरकालेऽपि केनचिद्बतुना निर्वेदविच्छेदात्
 नित्यत्वभ्रमात् स्वप्नदोषाद्वा काम्यं सम्भाव्यते । तस्यानुत्पन्नस्यापि क्षमावे
 क्षणं शीघ्रं स्वोचितप्रापश्चित्प्रेरणार्थम्, सौभर्यादिन्यायेन क्रमेण वैराग्यज
 ननार्थं वा । उक्तं हि प्रपन्नमधिकृत्यैव— 'अथोपायप्रसक्तोऽपि भुक्त्वा
 भोगाननामयान् । अन्ते क्षिरक्तिमासाद्य विशते वैष्णव पदम्' इति ॥

एव कर्मनिवृत्तिं प्रार्थिता । अथ कर्महेतुप्रकृतिसंबन्धनिवृत्ति
 कर्मनिवृत्त्यैव भवन्त्यपि सर्वेश्वरबुद्धिशोषाधीनेति ज्ञापयितुमभ्यर्थ्यते—
 मदीयेति ॥ ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं मदीयत्वमुक्तम् । अन्येऽन्या
 थपनिःशरणाय यीजादुरन्यायमभिप्रेत्याह— अनादिकर्मप्रवाहप्रवृत्तामिति ॥
 प्रकृतिस्वरूपस्य पुरुषवत् अनादित्वात् तत्प्रवृत्तिमात्रे कर्महेतुकत्वमुक्तम् ।
 तत्र च 'गुणमायासमावृत' इत्यादिप्रसिद्धं प्रतिबुद्धप्रवृत्तित्रयं भगवत्स्व
 रूपेत्यादिभिराह— भगवत्स्वरूपेति ॥ तिरोधानं नाम क्षेत्रज्ञाना भग
 वत्स्वरूपविषयज्ञानप्रसरनिरोधः । तथा चात्यन्ततिरोधानादसत्त्वबुद्धिं सामा
 न्यतो विदितेऽपि भगवति सर्वाश्रयत्वादिधर्मतिरोधानादचरत्वादिबुद्धिं तद

विपरीतज्ञानजननी स्वविषयायाश्च भोग्यबुद्धेर्जननीं देहेन्द्रियत्वेन भोग्यत्वेन सूक्ष्मरूपेण चावस्थितां दैवीं गुणमयीं मायां दासभूतः

न्येषु स्वनिष्ठत्वादित्वाद्भि च करोतीत्याह—विपरीतज्ञानजननीमिति—
 इदं च जीवस्वरूपतिरोधानतन्मूलदेहात्मभ्रमादेरुपलक्षणम् । एव तत्त्वत्रय
 तिरोधानफलभूत विपरीतज्ञानान्तरमाह—स्वविषयाया इति ॥ प्रकाशमा
 नेषु वस्तुषु तिरोधानं नाम तत्तद्भेदकधर्मग्रहणाचारणम् । इदमेव हि सर्वत्र
 भ्रान्तेर्निदानम् । उक्तस्यापकारत्रयस्य हेतुभूतमवस्थाननुष्ठय देहेत्यादिभिरु-
 च्यते । देहेन्द्रियत्वेन भोग्यात्मनतया भोगोपकरणतया च । भोग्यत्वेन शब्दा
 दिगुणविशिष्टभूतपञ्चकरूपत्वेन । सूक्ष्मरूपेण देहादिपरिणामरहिताशेन । मेय
 प्रकृतिरिदानीं चतुर्भिरप्यशैरपकरोति । प्रलयदशाया तु सूक्ष्मरूपेणैव तिरोधा
 नमात्रं करोतीति व्यवस्था 'देहयोगाद्वा सोऽपि' इति सूत्रभाष्ये द्रष्टव्या ।
 ईदृश्याः प्रकृतेः दुरापयत्व स्वतन्त्रलीलाप्रवृत्तयेति 'देवी होपा गुणमयी'
 इत्यादिना स्वयैव गीतमिति सूचयति—दैवीमिति ॥ तिरोधानादिहेतुभूतैरव
 स्थाननुष्ठयानुष्ठेर्बन्धहेतुभिः सत्त्वादिगुणैः प्रचुरतामाह—गुणमयीमिति ॥
 सत्त्वादिगुणसमुदाय एव प्रकृतिरिति माख्यपञ्चलु 'गुणाः प्रकृतिसमयाः ।'
 'प्रकृतेर्गुणसमूहाः' इत्यादिव्यधिकरणप्रयोगरतात् निरस्तः । कश्चित्तु
 सत्त्वरजस्तमःशब्दानां द्रव्यपर्यन्त प्रयोगः 'तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः' इति
 न्यायेन नेतव्यः । एवमनन्तैर्विभागेर्व्यापारैः परिणामैर्गुणैश्च प्रख्यातमाश्र
 यन्त्व समाख्याविशेषेणाह—मायामिति ॥ माया मा तारयति द्विकर्मकतया
 न्वयः । दासभूत इत्यदिभिर्मूल्मन्त्रपदप्रयोगः सूच्यते । 'दासभूता
 स्वतः सर्वे' 'आत्मदास्य हरेः स्वाम्यम्' इत्यादिप्रसिद्ध स्वभावतो दास-
 त्वं निबन्धयामाभावेन व्यज्यते । द्वयेऽपि नारदशब्दवाच्यानां जीवानां तात्प
 र्यवृत्त्या दासत्वं प्राकृतम् । दूर पलायितेऽपि मयि त्यल्लग्न्यन्वायत् दुरुपन्नः ।
 दास्यप्रतियोगधत्त मे सप्रति जात इति भावः । 'शरणागतोऽस्मि तवास्मि
 दासः' इति पूर्वोत्तरलण्डार्थनिष्ठत्वं समुचित्योक्तम् । स्वरूपभक्ताभेषु तस्यैव

शरणागतोऽस्मि तवास्मि दास इति वक्तार मा तारय ॥

“तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय ॥

न ममेति यत् । प्रपन्नस्यानुसन्धान सार तदिह दर्शितम् ॥ अस्मीति प्रार्थना
भिप्रायम् । दासोऽस्मि दासवृत्तिपरं स्थामित्यर्थः । अन्यथा तु दास
भूत इत्युक्तस्यैव पुनर्वचनमात्रं स्यात् । शरणागतोऽस्मि तवास्मि दास
इति निर्देशौ प्रार्थनामनिक्षेपपराविति केचित् । आर्तो वा दृष्टो वा
द्वयवक्ताऽहं तव दयनीय इत्याभिप्रायेणाह— इति वक्तारमिति ॥ यद्यप्य-
त्र फलप्रार्थनार्थं प्रपत्तिवृत्त्वानुवाद एव युक्तः तथापि तद्वचनकर्तृत्वानु-
वादो ‘भव शरणमितीरयन्नि’ इत्याद्यभिप्रेतवचनप्राशस्त्यादिव्यञ्जनार्थः ।
माम् ‘स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य’ इत्यादिप्रसिद्धस्वरक्षणासमर्थम् । त्रिगुणद्रव्यस्य
नित्यतया नाशाभावात् तारयेत्युक्तम् । एतन्न, ‘दुरत्यया’ इत्युक्तं स्वयमेव
दुस्तरत्वं ‘मामेव ये प्रपन्नते’ इत्यादिनाभिप्रेतं परार्थीनतरणं च गम्यते ।
एव नम शब्द निवर्तनीयतयाभिप्रेतस्य पापस्य भ्रमस्य प्रकृतिसम्बन्धस्य
च मिथं कार्यत्वं कारणत्वं च यथायाग द्रष्टव्यम् ॥

अथ निर्वेदमाद्यादीपद्विलम्बप्रमाणामत्रत्यविशदज्ञानभक्त्योरपि कै-
ङ्कर्योपयोगितया चतुर्थ्यभिप्रेतफलकोटिघटितत्वात् स्वयंप्रयोजनं तदुभय-
तेषामित्यादिना प्रार्थ्यते । तत्पादभक्तिज्ञानाभ्यां फलमन्यत् कदाचन ।
न याचेत् पुरुषो विष्णुं याचनाक्षर्यात् धुम्’ इति तावन्मात्रप्रार्थना ह्यनु-
ज्ञाता । अत्र परभक्तिवचनं तदनंतरभाविपरज्ञानपरमभक्त्योत्पुपलक्षणम् ।
तच्च प्रतिवचनभागे व्यञ्जयिष्यते । ज्ञानी ‘प्रकृतिं विद्धि मे पराम्’ इत्या-
दिप्रतिपादितभगवच्छेषैकरसात्मस्वरूपवित् भगवन्तमेव परमप्राप्य मन्वा-
न । नित्ययुक्त ऐश्वर्यान्वर्धिना स्वाभिलषितप्राप्तौ सिद्धाया भगवता
योगो निवर्तते, ज्ञानिनस्तु न तथेति भावः । एकभक्तिः न तु प्रयोजना-
न्तरविभक्तभक्तिरित्यर्थः । एतदुभयं ज्ञानीं विशिष्यत इत्यस्य हेतुः ।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वामुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥”

इति श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं मां कुरुष्व ॥

अत्यर्थम् अत्यभिधेयम्; सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना मयापि दुर्बलमिति भावः ।
 'स च नम प्रियः' इत्यत्राप्यत्यर्थमित्येतदनुषङ्ग्यते । यद्वा स्वप्राप्त्यपेक्षया
 स्वभक्तप्रीतेः प्रकरोष्यत्या स्तुतिः । आत्मैव सर्वान्तरात्मनो ममाप्यन्तरा
 स्मैव । नन्विद प्रमाणविरुद्धमित्यत्राह—मे मतमिति ॥ प्रकृष्टप्रीतिविषयत्वे
 नातिवादाच्च विरोधः । तथात्वादरहेतुमाह—आस्थित इति ॥ युक्तात्मा
 मदिरहस्यातिदुःसहयया मायि नित्ययोगप्रवृत्तमनाः । अनुत्तमां गतिम्
 परमप्राप्यम् । जन्मनाम् पुण्यजन्मनाम् । ज्ञानवान् पूर्वोक्तज्ञानवान् ।
 वामुदेवः सर्वमिति प्रपद्यत इत्यन्वयः । सर्वम् प्राप्यप्रापकादि । 'राम-
 स्य व्यवसायज्ञः' इत्यादिनिदर्शितज्ञानविशेषवत्त्वात् महात्मत्वोक्तिः । 'महा-
 मनाः' इति भाष्यम् । सुदुर्लभः मत्तः प्रयोजनान्तरार्थिन आर्तादयोऽपि
 दुर्लभाः । अथ तु कर्मवश्यमप्ये भक्तलाभार्थिना मया देविकार्थिभिश्चान्यैः
 सुदुर्लभः, लब्धश्चेदयमलभ्यलाभ इति भावः । उक्त हि श्रीपौष्करे 'दुर्ल-
 भा भगवद्योगभारिणो भुवि मानवाः । तद्दर्शनात्तदात्मापातमुलभ शाश्वत
 पदम्' इति । माम् 'अज्ञो जन्तुर्गनीशोऽयम् इत्युत्तेषु मूर्धाभिविषयम् ।
 श्लोकत्रयोदितज्ञानिनं कुरुष्व क्रियाफल स्वद्रामीत्यात्मनेपदेन व्यप्यते ।
 अल्पवदितत्वादिह श्लोकत्रयेत्युक्तम् । परमाक्षिश्लोकाना भिन्नप्रवृत्तस्यतया
 स्वानव्येत्युक्तम् । माम् 'या प्रीतिरविशेषाणाम्' इत्युत्तेषु वाङ्मविषयत
 केऽप्यप्रगण्यम् ॥

‘पुरुष स पर पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया’ ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्य’ ‘मद्भक्ति लभते पराम्’ इति स्थानत्रयोदित-परभक्तियुक्त मा कुरुष्व । परभक्तिपरज्ञानपरमभक्त्येकस्वभाव मा कुरुष्व । परभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदत-मानन्यप्रयोजनानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेष-पतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भवानि ॥

अथ शरीरपातसमयभाविनो बुध्याकारानभ्यर्थयते— परभक्तीति । अथवा मुक्तिदशाभाविना परभक्त्यादीनामिदमपेक्षणम् । एकस्वभावत्वो-क्तिर्हि अवश्यपरभक्त्यादिव्यवच्छेदार्या । उक्तानामेव त्वत्परभक्त्यादीना सादरानुवादेन कैङ्कर्यपर्यंतता याचते— परेति । अत्र त्वदिति वक्तव्ये भगवच्छब्द अनुभाव्यपौष्कल्यम्फुटीकरणार्थं । किङ्करविशेषणे शेषतैकर तिरूपशब्दे शेषतैकरतिरेव रूप निरूपक यस्यनि भाव्यम् । भवानीति प्रार्थना । त्रिकिङ्करभावात्पूर्वमसत्कल्पोऽहमिति च सूच्यते । एव द्वयार्थो व्याख्यात ॥

सर्वज्ञेऽपि स्वता देवे याच्ञाविज्ञापनादिभि ।

तत्तद्दृष्टप्रदित्सात्मा प्रीतिरेव प्रमाध्यते ॥

तदेव चोदनोपहमपूर्वं तत्त्ववेदिनाम् ।

आराध्येन्द्राद्यपायऽपि फलदानाय तिष्ठति ॥

अथैवमभ्यर्थितस्य भगवत्स्तदभ्यनुज्ञादिविषयै प्रपत्तिजनितप्र-सादपरिवाहै प्रतिवचनै प्रकृतौपयिकवश्यमाणचरमश्लोकार्थोऽपि प्रति बोध्यते । तथाहि— अत्र प्रतिहतोऽपीत्यन्तेन अशक्तिपूर्व्या अनागतानन्त कालसमीक्षयाप्यदृष्टसन्तारोपायता प्रकाशयता ‘अनन्यशरण इत्युक्त विस्तररूपेण प्रथमपादतात्पर्योक्ति । येनकेनापीत्यादिना त्वमित्यन्तेन द्वितीयपादोक्ताधिकारिकृत्यलाघवादिभ्यञ्जनम् । केवलमित्यादिना तु ‘अह त्वा’ इति वाक्याभिप्रेतानिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिप्रकाशनम् । एवंभूतोऽसी

एवंभूतमत्कैर्कर्यप्राप्त्युपायतया अवकलतसमस्तवस्तुविहीनो-
ऽपि अनन्ततद्विरोधिपापाक्रान्तोऽपि, अनन्तमदपचारयुक्तोऽपि,
अनन्तमदीयापचारयुक्तोऽपि, अनन्तासह्यापचारयुक्तोऽपि, एतत्कार्य-
कारणभूतानादिविपरीताहङ्कारविमूढात्मस्वभावोऽपि, एतदुभय-

त्यादिभिः प्रपन्नविषयशोकापनोदनवाक्यामिमेतप्रपञ्चनमिति विषयविभागः ।
एवभूतमत्कैर्कर्येत्यत्र एवभूतेति कैर्कर्यविशेषणम् । उपायतयेत्यत्र गद्या-
न्तरोक्तक्रमेण साक्षात् परम्परया चेति भाव्यम् । अवकलप्रम् मन्त्रित्येच्छा
नियमितमित्यर्थः, मदादेशात्मकैः शाल्लैर्विहितमिति वा । समस्तवस्तुश-
ब्देन प्रस्तुतप्रपत्तिव्यतिरिक्तास्तत्त्वज्ञानपूर्वकाः कर्मयोगादय उपासनपर्य-
न्ता निवृत्तिधर्माः, तदुपयुक्ताश्चामानित्वाद्यात्मगुणाः सगृह्यन्ते । एतेन
परिशब्दयोतितसपरिस्तरत्यागव्यञ्जनम् । एव पक्षादपि तदहंता न सम्-
वर्तीति नैराशयरूपत्यागसिद्धयर्थमाह— अनन्ततद्विरोधीति ॥ उपा-
सनादिविरोधित्वात् प्रवृत्तिधर्मोऽप्यत्र पापशब्देन सगृहीतः । अनन्तमदप-
चारेत्यादिभिः पूर्ववत् विशेषापचाराभिभूतत्वस्य पृथगुक्तिः । एकैकवर्गस्य
दुस्तरत्नयोतनाय प्रत्येकमानन्वनिर्देशः । उक्ताना पापाना निदान भक्ति
योगादिप्रतिषन्धे द्वारभूतम् 'अहकारविमूढात्मा' इत्यादिषु प्रसिद्ध पूर्व
विपरीतज्ञानशब्दोपात्तेष्वन्यतममाह— एतत्कार्येति ॥ कार्यस्याप्यहकार-
स्यानादित्व ब्रह्माहङ्कुरन्यायात् प्रवाहरूपेण भाव्यम् । 'अथातोऽहकारादेशः'
इत्याशुतायथावास्तथाहकारात् स्पष्टच्छेदार्थं विपरीतशब्दः ; अनहमपे
अहत्याभिमानात् स्वातन्त्र्यारोपाय विपरीतत्वम् । विमूढत्वमिह तिरोहि-
तत्वम् । नित्य प्रकाशमानस्यापि आत्मनस्तिरोहितत्वमाधेयत्वविधेयत्वशेषस्या
दिधर्माणामनराभासादिति ज्ञापनाय स्वभावशब्दः । पापस्याहकारस्य च प्रवा-
हनिर्याहकम् 'अशेषतः' इति पूर्वत्र सशित पिशदमनुभाषने— एतदुभयेति ॥
यामनाया अपि प्रवाहरूपेणानादित्वम् । यथावस्थिततत्त्वहितपुरकार्यव्यापृ-
त्यर्था अथ विपरीतत्योक्तिः । पापस्य वासना पापान्तरारम्भरचितन-

कार्यकारणभूतानादिविपरीतवामनासघट्टोऽपि, एतदनुगुणप्रकृति-
विशेषसन्नद्धोऽपि, एतन्मूलाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःख-
तद्धेतुतदितरोपेक्षणीयविषयानुभवज्ञानसकोचरूपमचरणारविन्दयु-

निग्रहात्, अहकारस्य वागना भूयाभूयस्तादृशभ्रमजनस्फुटिसंस्कार ।
'भगवत्स्वरूपनिरोधानस्मृति' इत्यायुक्तमनुवदति— एतदनुगुणेति ॥
एतच्छब्देन पूर्वोक्तपापाहंकारमाननारूपप्रतियपरामर्श । अत्रापि कार्यत्व
कारण च च विनभितम् । सात्त्विकप्रकृतिव्यवच्छेदाय विशेषशब्द । सन्नद्ध
दृढबद्ध इत्यर्थ । एतच्च मितगद्ये दुर्विचेति पदेन विवृतम् । प्रकृतिस
बन्धस्याभिमतप्रतिबन्धकत्वे द्वार प्रपश्यति— एतन्मूलेति ॥ दुःखस्य
ससारोद्वेगजनकत्वमपि मभवति । सुखस्य तु ससाररुचिजनकत्वेन विभक्त
मधिकमित्याभिप्रायेण पूर्वं सुखस्योक्ति । दुःखवत् सुखमपि आध्यात्मिका
दिभेदेन त्रिविधम् । आध्यात्मिकम् आत्माधिताचित्तमुदायप्रधानह-
तुकम् । तादृश दुःख द्विविधम्—शारीर मानस चेति । तत्र शारीर 'शिरो
रोग' प्रतिश्याय' इत्यादिनोक्तम्, मानस 'कामक्रोधभयद्वेष- त्यादिना ।
आधिभौतिक तु 'पशुपक्षिमनुष्याद्यै' इत्यादिना । आधिदैविक च
'शीतोष्णघातवर्षाम्बुवैद्युतादिममुद्गरम्' इति । अत्र दुःखशब्दस्य पूर्वका
लीनदुःखविषयत्वात् उत्तरत्र दुःखविषयगन्धरहितत्वोक्तेरुत्तरकालस्वास्थ्यप
रत्वात् तातक्ष्या वा तात्पर्यादविरोध । त्रिविधमप्यतत् प्रत्येक
मवान्तरहेतुस्वरूपपैष्यादनन्तप्रकारमिति सूचयितु तद्धेतुशब्द । सुख
दुःखहेतवश्च स्वरूपतो बुद्धिविषयतयापि परभक्त्यादिविभक्ता । तदितरे
ति उपेक्षणीयविशेषणम् । उपेक्षणीयविषयश्च तृणादि, तदनुभवोऽपि अत्र
छात्मकानुभवरूपत्वेन पूर्वोक्तविपरीतज्ञानविशेषतया स्वरूपतः संस्कारतश्च
प्राप्तविषयानुभवविरोधी । ज्ञानसकोच तर्कोपदेशसहकृतैः शास्त्रैरपि परा
वरतत्त्रविषययथावस्थितज्ञानप्रसाराभाव । मचरणारविन्दयुगलेति स्वय

गलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिविभ्रप्रतिहतोऽपि,
येन केनापि प्रकारेण द्वयवक्ता त्वं केवलं मदीययैव दयया नि-
शेषविनष्टसहेतुकमञ्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपरभक्तिपर-
ज्ञानपरमभक्तिविभ्रः, मत्प्रसादलब्धमञ्चरणारविन्दयुगलैकान्तिका-
त्यन्तिकपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तिः, मत्प्रसादादेव साक्षात्कृतय-

मुनिः न दोषाय, ईश्वरस्य यथाभूतार्थशासिन सर्वत्र स्वगुणाविष्कियादोष
रहितत्वात्, तेनापि चरणयो. स्वाश्रितरक्षणसाधनतया सप्रतीतिविषयत्वेन
स्तुत्यत्वोपपत्तेश्च । तथा चाहुः— 'तस्य स्वात्मप्रदाने तु साधन रूपद्वयम्।'
इति। अत्र परभक्त्यादिशब्दै. देहपातात् पूर्वभाविन पश्चाद्भाविनश्चापस्था
विशेषा. सगृह्यन्ते । प्रतिहतोऽपीत्यन्तेषु अपिशब्दैस्त्वानुवादो शोच्यते ।
धर्मान्तरनैर्गपेक्षविकिष्टविधानमपि द्वयवक्तेत्यनेन सूचितम् । न चैतावता
प्रपत्तेस्तदविनाभूताङ्गाना वा निवृत्तिः, 'शरणमह प्रपद्ये' इति पूर्वोक्ता-
नुवादत्वेन भ्रष्टरूपनिष्ठस्यैव द्वयवचनस्यान विरहितत्वात् । येन केनापी
त्यस्य तु 'आतो वा यदि वा दत्तः' 'मित्रभावेन सप्राप्तम्' 'विर्भीषणो वा
मुग्धीव यदि वा रावण इत्यनुक्ताधिकारिप्रयोगानियमे तात्पर्यम् ।
शरण्यस्य प्रपन्नैश्वरादरातिशयादीदृशत्याजमात्रानुभाषणमिति कश्चित् । एतेन
जीवव्यपारनिरपेक्षमोक्षप्रदानादिपक्षाश्च निरस्ताः । इत पर त्वत्प्रवृत्त्यन्तरम
नपेक्षितमित्याह— केवलमिति ॥ मदीययैव नान्यदीपया, न सहका
र्यन्तरापेक्षयेति भाव । दयात्र प्रपत्त्युत्पत्तिरक्षणेऽपि । प्रपत्तिजनितप्र
सादवैशिष्ट्ये सायपि महज्जदयाया. प्राधान्यमिह सूचितम् । कर्मणा मुग्धु.
एजननशक्तिवत् तिरोधायकत्वादिशक्तिरपि निवृत्तेत्याभिप्रायेण नि शेषा
ब्दः । तेन अशेषत इत्युक्तस्यानूक्तिः । हेतुभूत्यापादिसद्भावे पुनरपि विभ्र
उत्पद्येतेति तत्परिहारार्थमुच— सहेतुकेति ॥ विभ्रः पूर्वोक्ताः । एवम-
निष्टनिवृत्तिरुक्ता; अशेषमिति वदन् प्रपद्ये 'तेषां ज्ञाना' इत्यादि-
प्रार्थितज्ञानपूर्वकपरभक्त्यादिप्रदानमाह— मत्प्रसादलब्धेति ॥ ११ दि

थावस्थितमस्त्वरूपरूपगुणविभूतिलीलोपकरणविस्तार , अपरोक्ष-
सिद्धमन्नियाम्यतामहास्यैकस्वभावात्मस्वरूप , मदेकानुभव , महा-
स्यैकप्रिय , परिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयोजनानवधिकाति
शयप्रियमदनुभवस्त्व तथाविधमदनुभवजनितानवधिकातिशयप्री-
तिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिङ्करो भव ॥

परभक्त्यादिउचन तत्पूर्वमाविशानविशेषस्याप्युपलक्षणम् । अत्र प्रसादशब्द
प्रपत्तिजनितप्रसादनिरस्तप्रतिबन्धनिरुपाधिकसौहार्दपर । 'एव मत्प्रसादादेव'
इति वक्ष्यमाणेऽप्यवधारणेन सहकारिनैरपेक्ष्य द्योत्यते । मत्स्वरूपेत्यादिकमुत्तर
खण्डस्थनारायणशब्दार्थ । विभूतिशब्दोऽत्र नित्यविभूतिविषय । उपाय
दशाया शान्त्रविहिततत्तत्स्थानगुणादिपरिच्छिन्नस्वरूपाद्यनुभवाद्यावृत्त्यर्थे यथा
वस्थितविस्तारशब्दौ , आरोपशङ्कानिवृत्त्यर्थे वा यथावस्थितशब्द । हेत्व-
भावादत्र भ्रमाभाव । एव सर्वविशिष्टपरमभोक्तव्यसाक्षात्कारे नारणन्दार्थ
स्वस्वरूपाधिर्भावमपि स्वाधीनस्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकतद्भोक्तृ
त्वज्ञापनाय पृथगाह— अपरोक्षेति ॥ नियाम्यत्वोक्त्या अत्र व्याप्यत्वधा
यैत्व चाङ्घ्रि, 'अत प्रविष्ट शास्ता' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्मि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुत्यनुसारात् । एतेन 'स
स्वराट' इत्युक्तेऽपि मुक्ते पारतन्त्र्यादेरनपायो दर्शित । नियाम्यत्व
चिदचित्साधारणम् दासत्व तु चेतनैकनिष्ठम् , तयो प्रातिस्विक
प्रयोजनमाह— मदेकानुभवो महास्यैकप्रिय इति ॥ ऐश्वर्यकैवल्य
पुरुषार्थयोरिव स्वनिष्ठतया स्वतन्त्रतया च स्वात्मानुभवप्रसङ्गोऽपि तदा
न सम्भवतीत्यभिप्रायेण मदेकानुभवशब्द । स्वाम्यनुभवप्रधाने स्वा
नुभवे स्वप्राधान्यगन्धनिवृत्त्यर्थे महास्यैकप्रिय इत्युक्तम् । पूर्वोक्तमे
वानुभव परमपुरुषार्थत्वप्रतिशोधाय पूर्ववत् पौष्कल्यादिभिर्विशिनष्टि—
परिपूर्णैति ॥ तद्युक्तप्रीतिं तत्परिवाह च 'नित्यकिङ्करो भवानि'
इत्यन्तेन प्रार्थित प्रयच्छति— तथाविधेति ॥ ईदृशस्ववैङ्कर्यसाग्रा

एवंभूतोऽसि ॥

आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखविघ्नगन्धरहितस्त्वं द्व-
यमर्थानुसंधानेन सह सदैवं वक्ता यावच्छरीरपातमत्रैव श्रीरङ्गे

प्ययौयतामलभ्यलामवव्यक्त्या सतोपार्थमुत्तरकृत्यविधानार्थं च अनु-
वदति— एवंभूतोऽसीति ॥ प्रकृत्यात्मविवेकाद्वार्षिकः, परावरतत्व-
विवेकाद्भागवतः, परावरपुरुषार्थविवेकादनन्यप्रयोजनः, स्वपराधिकार
विवेकादनन्यसाधनः, पूर्वोक्तात् 'अस्तु ते' इत्यनुग्रहविशेषात्प्रभितानुष्ठि-
तमरण्यासः, ततश्च मया स्वीकृतमरः, 'नित्यकिङ्करो भव इति दत्तवरश्च
त्वमुक्तप्रायोऽसीत्यर्थः । आख्यातेन 'सन्तमेनम्' इत्यवस्था व्यज्यते ।
यद्वा नित्यकिङ्करो भवेति सत्यसकल्पेनोक्ते तेन वा स्वेन वा प्रत्याख्यानुम-
शक्यत्वे निवारकान्तराभावे च तदानीमेव तथाविधात्मानमपश्यतः क्रमात्त-
त्सिद्धिमाह— एवमिति ॥ एव भावितुमुपक्रान्तोऽसीत्यर्थः ॥

भयावहाया देहेन्द्रियविशिष्टदशाया कथं कुत्र च निरपायः काल-
क्षेप इत्यत्राह— आध्यात्मिकेति ॥ अत्रत्योक्तदुःखस्याप्युपलक्षणार्थं
मिह दुःखोक्तिः । श्लोकत्रयाद्युक्तज्ञानभक्तिशालिन प्रति प्रातिकृत्याविशे-
षाद्वा दुःखशब्देन मुखस्थापि समग्रः । गन्धशब्देन वा सद्बिबक्षा । तेन सर्व-
साधारणः क्षुदादिवर्षाभिप्रेत । दुःखस्य द्वयार्थानुसंधान प्रति विप्राप्त
स्यात्, अतस्तद्राहित्योक्ति । इह च पूर्वविवेकानामभिमानिकं दुःख
सुख च नास्ति । सास्पर्शिकानां तु प्रारब्धकर्मवशात्प्रभवतामपि प्रतिदिन
कर्मक्षयमोक्षासक्तिदर्शनप्रीत्या द्वयार्थानुसंधानविप्राप्त्य नातीवास्ति । अतो
न प्रत्यक्षादिविरोधः । त्वम् अत्रत्यज्ञानभक्त्यादिप्रार्थनावान् । उच्चा-
रण प्राधान्येन स्तोत्रमर्थानुसंधानेन सह शब्दः । एवमर्थानुसंधानेनेत्य-
न्वयः । एवम् 'अमित्कहेय--' इत्याद्युक्तविशिष्टप्रकारेणैवार्थः । एत-
श्चात्र कृतकृत्यावप्रतिमधानप्रीत्यर्थम्, अस्य च स्वयंप्रयोजनैर्दुर्बल्य-
त्वात् । 'यन्मुहूर्तम्' इत्यादिन्यायेन भगवदनुभवार्थित्यनुवृत्त्यर्थं निषिद्धका-

सुप्तमास्व । शरीरपातसमये तु केवल मदीययैव दयया अतिप्रयुद्धो

भ्यादिसङ्गनिवृत्त्यर्थं च सदेत्युक्ति । इदं तु स्वभावार्थशास्त्रप्रामाविरोधेन
 नेयम्, अन्यथा सर्पप्रमाणविरोधात् । 'तस्य तावदेव चिर यात्र विमोक्ष्ये'
 'प्रारब्धमात्रं भुक्त्वात्र तत्परित्युक्तमाप्नुयात् ।' 'प्रारब्धमेव भोक्तव्य
 कर्म ब्रह्मनिदामपि ।' 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे' इति दर्शित
 प्रकान्तकर्मफलभागोऽपि प्रपन्नस्य यथाभिलाष प्रपत्युत्पत्तिशरीरानधिहित्यभि
 प्रायेणाह—यावच्छरीरपातमिति ॥ आर्तितारतम्यादत्रत्यस्थितितारतम्यम् ।
 अत्रैव अत्यासत्रमत्मेरानुगुणे, न तु मत्तैर्ङ्कर्यैरिच्छदेशेऽप्यित्यर्थ ।
 अब्जानेकपुराणादिप्रसिद्धशरीरज्ञोपादान भाग्यताभिमतस्वयव्यक्तभगवत्क्षेवा
 न्तराणामायुष्यलक्षणम् । सुप्तमास्व कृतकृत्यत्वप्रतिसन्धानेन प्रतिदिन
 कर्मउपदर्शनेन अविलम्बितानायासपरमपुरुषार्थलाभव्यवभागेन विषम
 बुकल्पवैपयिकरमनेमुख्यहेतुभूतद्रव्यार्थानुसन्धानसारस्येन च सतुष्टो वर्त
 स्तेत्यर्थ । स चायमत्रयसेवासौकर्यार्थ उपदेश, मुग्धी भवेति
 वदनुग्रहोक्तिर्वा । एवमर्थानुसन्धानद्रव्यचनमुक्त्वासिद्धाभिर्मनोवाक्यानाम
 योग्यव्यापारनिवृत्तिरपि स्यात् । भगवैव कृतकृत्यस्योत्तरकृत्य फलम् । देह
 पातदशा कीदृशी ? परमफलं च कदा ? इत्याकाश्याया प्रारब्धशरीरानुवर्त
 कप्रतिबन्धनिवृत्तौ दयासहायस्य दिव्यशक्ते स्वस्य पूर्वकृतसंक्षासकल्पानुगु
 णमन्धैरनिवार्यमुत्तरकृत्यमाह— शरीरपातसमय इति ॥ 'वाङ्मनसि'
 इत्यादिभ्रुतिसिद्धाया मन सपत्त पूर्वानस्थापामित्यर्थ । एतेन 'निशि
 नतिचेत्— इत्याशुक्तफालनियमाभावश्च सूचित, 'ततस्तं क्रियमाण
 तु' इतिवत् । अत्र तुशब्दोऽधिकार्यन्तराद्विशेषमनुग्रहकार्यं द्यातयति,
 यद्वा काष्ठपापाणसनिमतथा स्तेन वा परैर्वा तदानीं प्रबोधस्य दुःस
 पादत्वम् । एव तुशब्दयोतितमेन विशेष व्यनक्ति— केवलमित्या
 दिना ॥ केवल पूर्वाभ्यासानपेक्षम्, 'य योगिन' इत्याशुक्तता
 दात्विकस्वयन्निरपन्नं च । मदीययैव मत्स्वभावभूतयैव, नान्यदीयया,

मामेवावलोकयन्, अप्रच्युतपूर्वसस्कारमनोरथ, जीर्णमिव वस्त्रं
सुखेनेना प्रकृति स्थूलसूक्ष्मरूपा विमृज्य,

नापि पूर्वोक्तधेयवासद्वयार्थानुसन्धानजन्यया, न च तादात्म्यप्रार्थनासाधने-
येत्यर्थं । अतिप्रबुद्ध शरीरगपातान्पूर्वकाल इव शान्तौ प्रकृत्यवान् । यद्वा
न केवल सन्नोच्चाभावमात्रम्, किं तु प्रत्युपप्रकाशकत्वपूर्वावस्थातोऽतिश-
योऽपि स्यादित्यर्थं । अपरिच्छिन्नस्तु प्रयोधा विशिष्टदेशगत्यनन्तरभाषी ।
अन्तिमदशायामादिभरतादिवदन्यदर्शनं तत्र न स्यादित्याह— मामेवाव-
लोकयन्निति ॥ नित्यमनुचिन्तितं मामेव शुभाश्रयविग्रहविशिष्टं विशदमनु-
सदधान इत्यर्थं । अविच्छिन्नसाक्षात्कारं कुर्वन्निति वा, तदानीमवलोक-
नीय सर्वं भगवदपृथक्सिद्धतयैव भातीति वा अवधानगत्याभिप्रायः ।
एव शानदर्शने प्रोक्ते, अथ वक्ष्यमाण्यायाः प्राप्ते पुरुषार्थत्वाय तदि-
च्छानुवृत्तिमाह— अप्रच्युतेति ॥ भगवानेव मे परमप्राप्य इति शास्त्र-
जन्यानुभवसरकारस्य कालविप्रकर्षकायविश्लेषकेशादिभिः प्रच्युतिर्न भवि-
ष्यति, तत्र एव सरकारमूलं प्राप्तिमनोरथोऽपि तदानीं भवतस्य
प्यमानेषु देहतदनुबन्धिषु रागाद्वा, किं भविष्यतीति भयाद्वा न प्रच्ययत
इति भावः । 'अतिप्रबुद्ध' इत्यादिभिः परभवत्यादिष्वयं वा, पर-
मात्मनि विश्रमादनन्तरभाविप्रबोधादिकं वा विवक्षितमिति केचित् ।
लब्धनूतनशुभवक्षान्तरस्य जीर्णवस्त्र इव अत्यासक्तदिव्यदेहलाभस्य नि-
रपरिचितेऽपि भोगायतने जिहासोत्पत्तिमनायासहानप्रीतिं च निदर्शयति—
जीर्णमिव वस्त्रमिति ॥ 'कृतकृत्या प्रताधन्ते' 'नोपजाग म्भरिद शरी-
रम्' इत्यादिभिरभिप्रेतं ल० शरीरत्यागकेशामात्रम्, यमकिञ्चरादिभयाभावम्,
निकित्सकशाल्यप्रयोगन्यायशङ्कितोत्क्रमणतुल्याभावम्, अत्यासनपरमपुत्र-
पार्थानुसन्धानहादांनुग्रहतादात्म्यव्यवभगवदनुभवातिवादिददर्शनं जितहर्षप्र-
वयं च अभिप्रेत्याह— सुखेनेति ॥ इमाम् अनाद्यनुवृत्ता तिरोधानादिभिः
रपकारिणीं कागशहनस्यादिवदनुगृहिता दुरत्यया मदन्वैतन्याजयितुमश-

तदानीमेव मत्प्रसादलब्धमश्चरणारविन्दयुगलैकान्तिकात्यन्तिकपर-
भक्तिपरद्वानपरमभक्तिकृतपरिपूर्णानवरतनित्यविशदतमानन्यप्रयो-
जनानवधिकालिशयप्रियमदनुभवजनितानवधिकालिशयप्रीतिकारि-
ताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिरुरो भविष्यसि ॥

क्य चेति भाव । प्रकृतिम् सततविकारशील त्रिगुणद्रव्यम् । उत्क्रान्तिपादे
च अक्षिरादिपादं चोक्तं सर्वमभिप्रेत्याह— स्थूलसूक्ष्मरूपां विसृज्येति ॥
स्थूलप्रकृतित्यागोऽत्रैव, सूक्ष्मप्रकृतित्यागस्तु 'त्रिभावभावनातीतो मुक्तये
योगिना नृप । देवयान पर पन्था योगिना द्वेषसक्षय ' इत्याद्युक्तदे-
वपथेन दिव्यदेशगमनदशायामेव भवति । 'एष सप्रसादोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय पर ज्योनिरूपसपद्य 'म एव विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्र-
म्यामुध्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्ला अमृतं स भवति' इत्यादिषु
ब्रह्मप्रातिपर्यन्ताभिधानात् तिरोधायस्सूक्ष्मप्रकृतिविश्रंभोऽप्याभप्रेत । मु-
बालोपनिषदि तु— 'अपुनर्भवाय कोश भिनत्ति, कोश भित्त्वा शीर्षकपाल
भिनत्ति, शीर्षकपाल भित्त्वा पृथिवी भिनत्ति इत्यारभ्य 'अक्षर भित्त्वा मृत्यु
भिनत्ति' इत्यन्तेन स्थूलशरीरत्यागपूर्वकतम पर्यन्तसर्वतत्त्वातिश्रमउक्त ॥

तदेवक्रमेण सूक्ष्मप्रकृतिविमोक्षणन्तर स्वस्यैव प्रसादेन अविलम्बि-
तमनोरथपूर्तिमाह—तदानीमेवेति ॥ अपक्षणीयान्तराभावात् न विलम्ब
इति भाव । प्रसाद इह तिरोधायकाशपर्यन्तस्य निग्रहरूपकालुष्यस्य नि-
शेषनिवृत्त्या सुरिष्विव स्वभावत एवावस्थित सौहार्दम्, तच्चात्र निर्दुं खानि
त्यनिरतिशयानन्दमनुभवत्वसावित्रीच्छैव । अत्र तावदस्ति क्षुद्रफलेष्वप्यु
पायगौरवम्, मोक्षे तु 'अनेकजन्मसिद्धि' 'क्लेशेन महता सिद्धे' 'क्षप
यित्वाधिकारान् एवान् शश्वत्कालेन भूयसा' इत्यादिभि कृच्छ्रसाध्यतयोत्ते
विधिशिवसनकाद्यैर्ध्यातुमत्यन्तदूरे गुरुपायसाधे न्यासमात्रनिष्ठस्य माहेशस्य
निर्यज्ञलब्धिसचनमुपच्छन्दनमिति केशानिच्छङ्का आयेत, अतस्तान् विल्ल-

मा ते भूदत्र संशयः । 'अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ।' 'रामो द्विर्नाभिभाषते ।' 'सकृदेव प्रपन्नाय तवास्तीति च याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥' 'सर्वधर्मान्

म्भयितु भाष्यकारमपदिश्याह— मा ते भूदत्र संशय इति ॥ ननुपाय-
लापवप्राप्यगौरवादिनिमित्तशङ्काविधूननेन महाविश्वासपूर्वकं शरणमुपगतस्य
सशयप्रसङ्गाभावाद्न तत्रतिपेधो निरर्थकः ? मैत्रम् ; तादात्विकमहाविश्वा-
सेनोपाये निष्पन्नेऽपि तस्य पलाविनाभावेऽपि केषाञ्चित्पारब्धकर्मविपाकवै-
चित्र्यात् सशयोऽपि सम्भवति ; न च तेनोपायवैकल्यम्, पलप्रतिबन्धो वा ।
मतिकालुष्यनिवृत्तिस्तु अत्रत्यपरभक्त्यादिवत् स्वयं पुरुषार्थः ; अतः प्रसङ्गेन
भगवता सशयनिवर्तनमुपपद्यत इति । यद्वा, यावत्फललाभ विमर्शदशा-
यामक्षोभणीयो विश्वासो महाविश्वासः ; स च तात्कालिक उपायाङ्गम् ;
पश्चान्तु मदभिप्राय मद्वाक्यं च परमृशता मदनुग्रहादेव सशयो न भवत्ये-
वेति शपनार्थमिह 'मा ते भूत्' इत्यादि 'नि.सशय.' इत्यन्तमुच्यते
इति । ते निश्चितशास्त्रार्थस्य सर्वसुहृदि सर्वशक्ती च मयि न्यस्तभरस्य च ।
अत्र मत्प्रयोजनप्रधानाया मक्षित्यकिंकरत्वप्राप्तौ ॥

यद्येतदुपच्छन्दनं तदा मे स्ववचनविरोधः स्यादित्यभिप्रायेणाह—
अनृतं नोक्तपूर्वं मे इति ॥ इयमनृतानुक्तिराभितविषया, आसुरेषु प्रतार-
णदर्शनात् । अनुक्तपूर्वमप्यनृतं पश्चात् स्वातन्त्र्यादुच्येतेत्यस्यैव—न च
वक्ष्ये कदाचनेति ॥ इतः पूर्वमिवेति भावः । इदमपि त्वद्वाक्यतया पूर्वं-
वदाशङ्कनीयमित्यत्र 'एतववादी च राषवः' इति प्रसिद्धं लोकोक्तिञ्छायया
स्वयमेवाह—रामो द्विर्नाभिभाषत इति ॥ स्वोक्तविरुद्धं नामिभाषत इ-
त्यर्थः । मम सकृदुक्त्यैवार्थिनामपेक्षितार्थः कल्प्येदिति वा तात्पर्यम् । एव
सामान्यतः प्रत्यायितस्य प्रकृतपर्यवसानाय राषणानुजपरिमृष्टे पार्थोपदेशपर्य-
वसाने च विशेषत उक्तः श्लोकद्वयमाह—सकृदेवेति, सर्वधर्मानिति च ॥
वेदवैदिकवाक्यमाश्रितिशायिनोरत्नयोः शरण्यवाक्ययोरर्थं तदभिप्राययोरभि

परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्या-
मि मा शुचः ॥' इति मयैव ह्युक्तम् ॥

अतस्त्वं तव तत्त्वतो मज्झानदर्शनप्राप्तिषु निःसंशयः सुख-
मास्त्व ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यत्रये
शरणागतिगद्याख्यं पृथुगद्यम् ॥

॥ धीमते भगवते भाष्यकाराय महादेशिकाय नमः ॥

धात्यामः । इदं मोक्षप्रदानोत्सुकेन मयैवोक्तम् ; न तु मदादेशभूतदुरधि-
गमार्थवेदमुखेन वा सभबद्भूमादिदोषपुरुषान्तरमुखेन येत्याह— मयैव
ह्युक्तमिति ॥ हिः प्रसिद्धौ, हेतौ वा ॥

उक्तमेव स्थिरीकरणार्थं सतोषातिशयार्थं च निगमयति— अत
इति ॥ अतः सत्यवादिना सत्यमतेन मयोक्तस्य वाक्यस्य विश्वसनीयतम
त्वात् । त्वम् प्रागाणिकः । तव 'ये प्रपन्ना महात्मानस्ते मे नयनसपदः ।'
इति मत्प्रशसनीयस्य मत्स्वीकृतभरस्य च । तत्त्वतः सशयविपर्ययराहित्येन ।
मज्झानदर्शनप्राप्तिषु यथायोगमत्र परत्र चापेक्षितास्विति शेषः । 'निः-
सशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः । ससशयान् हेतुबलान्नाध्यावसति
माधवः ॥' इत्यादिप्रमाणसूचनायाह— निःसंशय इति ॥ सिद्धस्यैव
ज्ञानस्य अनुवृत्तौ सदाय इह निवार्यते । अनेनैव निर्भरत्वादिकमप्याकृष्यते ।
सुखमास्त्व 'आभ्यात्मिक—' इत्यादिना पूर्वं मयोक्तमेव तवोचितमिति
भावः । 'यावच्छरीरपातम्' इति पूर्वोक्तस्यानुत्तेरयमभिप्रायः— मत्प्राप्तेः
प्रारब्धकर्मप्रतिनियतापुरवसाननिर्वन्धो नास्ति ; यावदन्नत्यमदनुभवापेक्षा
तावदत्र सुखमास्त्व ; परिपूर्णानुभवालाभादिह सुखातिकायानभ्युद्देशे सति
आयु शेषशृङ्खलामप्यपोह्य आत्यन्तिकमर्थैकर्याय मत्पदं गमिष्यसि—

इति । एतेनानादिकालमाज्ञातिलङ्घनमूलभगवदप्रसादेन तत्परतो मे भगव-
त्कृपामूलसदाचार्याङ्गीकारेण द्वयोच्चारणानूच्चारणपूर्वकस्वरक्षाभरन्यासे सिद्धे,
प्रसादनेष्वस्मादभ्यधिकस्याभावात् स्वीकृतभरः श्रियःपतिर्नारायणः काल-
त्रयवर्तिनः सर्वानप्रसादहेतून् यथार्हं क्षान्त्वा, स्वयमेव स्वार्थमेव मां
स्वस्नानदर्शनप्राप्त्यादिप्रदानेन रक्षेदिति विश्वस्तो निर्भरो निर्भयः सतुष्टो
भवेति निगमितं भवति ॥

इति शारणागतिगद्यं यतीशरङ्गेशसंलपनरूपम् ।
स्पष्टवृणुत देशिकदृष्ट्या विमृश्य निश्चित्य वेङ्कदेशकविः ॥

वित्तमसि निगमान्ते यिभ्रता देशिकरवं
कृतिभिरनुमतेन क्षेमबुद्ध्या मयैव ।
यतिपतिपृथुगद्यस्याक्रियायां यथाव-
त्कथितमकथितं च क्षम्यतां नः सयूध्यैः ॥

इति कवितार्किकमिहस्य सर्वतश्रुतन्त्रस्य श्रीमद्देष्टनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु रहस्यरक्षायां
पृथुगद्याधिकारः प्रथमः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीमत रामानुजाय नम ॥

॥ श्रीरङ्गयम् ॥

—*—

स्वाधीन-

॥ श्री ॥

॥ श्रीमते निगमा तमहादेशिकाय नम ॥

श्रीमल्लक्ष्मणमुनिना शिष्यहितैकामचेतसा कथितम् ।
मितगद्यमितसार व्यक्तं व्याख्याति वेङ्कटेशकवि ॥

अत्र द्वयार्थानुसंधानरसिकेन भगवता भाष्यकारेण बृहद्गद्ये व्याख्या
तमपि द्वयम्, बहुधा श्रोतव्यमिति मन्यमानेभ्य शिष्येभ्य पुनरप्याकिञ्च
न्यादिप्रपञ्चनपूर्वकस्यानुष्ठानप्रकाशनप्रक्रिययैव सञ्चयेण व्याक्रियते । तथा हि-
अत्रादिम वाक्यमुत्तरखण्डस्य विवरणम्, द्वितीय पूर्वखण्डस्य । तेनैवाधि-
कारविशेष कार्पण्यरूपमङ्ग च प्रदर्शितम् । तृतीय तु महाविश्वासाद्यङ्गान्तर-
शापकम् । अनन्तर श्लोकद्वयानुपठनेन पूर्वोक्त एवार्थं प्रमाणत प्रतिष्ठा-
प्यते । तत परेण वाक्येन पूर्णप्रपञ्चकुण्डले जनेऽपि तत्पूरणानुगुणप्रपत्ति
वाक्योच्चारणवैभव ख्याप्यते । तत्सिद्धयर्थं पश्चात्तुर्दशभिः सद्बुद्धिभिर्नारा-
यणशब्दोक्ता शरण्याकारविशेषा प्रकाशयन्ते । 'नमोऽस्तु ते' इत्यनेन तु
प्रकृतोपाये प्रधानभूतो भरण्यासादा, परप्रार्थन या निगद्यत इति विभाग ॥

इह च प्रथम सविभूतिकस्य भगवत परमप्राप्यत्वादिसिद्धयर्थं च
तुर्प्यन्तपदप्रदर्शित सर्वेश्वरत्वादिक्माह—स्वाधीनेति ॥ एतद्यत्नेन मुक्त

त्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्,

प्राणस्य कैकर्योद्देश्यस्य सर्वेश्वरस्य भुलादिप्रसिद्ध निरतिशयानन्दत्वादिक
 एष्यते । स्वाधीनशब्देन भगवत्स्वरूपाधीनत्व तदिच्छाधीनत्व च विवक्षि
 तम् । सर्वस्य साक्षात् परम्परया वा तदाश्रयतया तत्स्वरूपाधीनत्वम् । तत्र
 नित्याना पदार्थाना तदिच्छाधीनस्वरूपत्व तदभावे तेषामभावः प्रतज्जेदिति
 प्रसङ्गमुपेन स्थाप्यम् । तदभिप्रायेण द्याहुः— 'इच्छात एव तत्र विश्वप
 दार्यसत्ता नित्य प्रियास्तव तु केचन ते हि नित्याः । नित्य त्वदे-
 कपरतन्त्रनिजस्वरूपा भावत्कमङ्गलमुणा हि निदर्शन नः ॥' इति ।
 अभाषि च शारीरकान्ते— 'परमपुरुषभोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च
 नित्यतया शास्त्रावगतस्य परमपुरुषस्य नित्येष्टत्वादेव तभावरथानमस्तीति
 शास्त्रादवगम्यते' इति । अनित्याना तु तदिच्छाधीनस्वरूपत्व तदायत्तो-
 त्तिकतया हि प्रसिद्धम् । गुरुद्रव्याणा पतनप्रतिबन्धेन धार्यत्वमपि तदि
 च्छाधीनत्वविशेष एव । चेतनशब्द इह जीवविषयः ; बद्धमुक्तनित्यरूपेण
 जीवाना त्रैविध्यम् । अचेतनशब्दश्चात्र अचिद्द्रव्यपरः । त्रिगुणकालमुद्र
 सत्त्वरूपेण अचेतनत्रैविध्यम् । द्रव्याणा तदधीनत्वोक्त्या तत्तद्रमाणा
 तादधीन्य कैमुत्यसिद्धमिति तदनुक्तिः । अचेतनद्रव्यरूपापि धर्मभूतशा
 नस्य चेतनग्रहणे विशेषणतपोपात्तत्वादन पुष्यगनुपादानम् । चेतनभावे वा
 त्रैविध्यान्वयः । चेतनाचेतनाना स्वरूप स्वासाधारणस्वभावैर्निरूप्य धर्मि,
 तस्य भेदः तत्तद्रच्यक्तितो वर्गतश्च परस्परव्यापृत्तिरूपो धर्मः । स्थितिः
 कालान्तरेऽपि विद्यमानता ; सा च द्रव्याणा स्वरूपेण सर्वकालानुवृत्तित्वा ;
 तेषा तत्तदवस्थाविशिष्टवेगेण तु कालपरिच्छिन्ना कालतारतम्यरती चेति
 तन्नेदः । प्रवृत्तिः व्यापारः । निवृत्तिरप्यरणसकलरूपा प्रवृत्तिविशेषः ।
 एतन्नेदसात्तत्कार्यादिभिर्द्रष्टव्यः । अत्र स्वेच्छाधीनत्वोक्त्या स्वार्थ
 सर्वोपादानुत्वसूचनात् सर्वोपेत्यमपि सिध्यति । तदाहुः— 'उपा-
 दधे उपास्थितिनिगमनाद्यैर्भिद्वितौ हरमुदिस्य भीमानिति वदति वागौ

क्लेशकर्माद्यदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानवलै-

पनिपदी।' इति । एव भगवतः सर्वाधारत्वादिव्यञ्जनात् तदन्येषां चेतनाचेतनद्रव्याणां त प्रत्याधेयत्वविधेयत्वशेषत्वनियमेन तदपृथक्सिद्धविशेषणतया तच्छरीरत्व श्रुतिसिद्ध मुख्यमेव स्थापितं भवति । अत्र च कारणवाक्यार्थः, धर्मधर्मिभेदः, चिदचिद्वेदः, जीवेश्वरभेदः, जीवानामन्योन्यभेदः, तेषां ज्ञानृत्वम्, तत एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे, ज्ञातृत्वादेः सर्वथा परार्थानत्वम्, परस्य च विभूतिद्वयवच्यं सार्वत्रिकत्रैकालिकसर्वनियन्तृत्वं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम्, कालपरमव्योम्नोरिनगुणविकारातिरिक्तत्वम्, प्राज्ञानधिष्ठितप्रकृति कारणत्वनिरासादिकं च शारीरकस्थापितमर्थसिद्धम् ॥

अथ भगवत उक्ताकारान्तर्गतसर्वकारणत्वसर्वनियन्तृत्वादिभिः शङ्कितान् दोषान् परिहरति— क्लेशकर्मेति ॥ अविद्यादिमत्तारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः । पुण्यापुण्यरूपं कर्म । आदिशब्देन 'क्लेशकर्मविपाका शयैरपरानृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः' इत्यादिप्रसिद्धविपाकादिसंग्रहः । जाल्यायुर्मोगादयो विपाकाः । पूर्वानुभवभाविता आपलोदय शयानाः सस्कारा आशयाः । कतिपयदोषरहितव्यावृत्त्यर्थमशेषशब्दः । असस्पृष्टशब्देन स्वभावतोऽनर्हतया कदाचिदपि दोषस्पर्शो नास्तीति विवक्षितम् । एव पदद्वयेन 'परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेषु' इत्यस्यार्थ उक्तः ॥

अथ 'तेजोवलैश्वर्यं'— इत्यादिभिरुक्तान् निरूपितस्वरूपविशेषकधर्मानाह— स्वाभाविकेति । स्वाभाविकत्वमिह नित्यत्वम्, अनन्याधीनत्वं च । तेन नित्यानां मुक्तानां च ज्ञानादिभ्य एतज्ज्ञानादेर्व्यवच्छेदः । तद्वलादिभ्यो व्यवच्छेदस्तु अनवधिकातिशयत्वादपि । स्वापेक्षाया उक्तृष्टावधिरहितोऽतिशयो येषां ते अनवधिकातिशयाः । ज्ञानमिह सर्वविषयानित्यसाक्षात्काररूपम् । बलम् अनाघातभ्रमप्रसङ्गं सर्वधारकत्वम् । ऐश्वर्यं सर्वनियन्तृत्वम् । विषयं सर्वोपादानत्वादावपि अविकृतस्वभावत्वम् । शक्तिः विश्वोपादानताई-

ध्वयवीर्यशक्तितेज सौशील्यवात्सल्यमार्दवाज्वसौहार्दसाम्यकारुण्य-
माधुर्यगाम्भीर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यधैर्यशौर्यपराक्रमसत्यकामसत्यसंक-

त्वम्, स्वैतरसर्वदुर्घटघटनशक्तिर्वा । तेजः अस्वाधीनसहकारिनिरपेक्षत्वम्,
पराभिभवनसामर्थ्यं वा । अत्र व्यूहव्यक्त्यादिक्रमेण ज्ञानबलादिद्वन्द्वनिकनि
र्देशः । पाद्गुण्यस्य प्रथममुपादानम् अन्येषां गुणानां तदन्तर्भावेण तत्त्वाधा
न्यात् परत्वज्ञापकत्वात् आश्रितानाश्रितगोचरव्यापारभेदसाधारण्याच्च । अथ
पाद्गुण्यविततिरूपाः सौलभ्यशापकाः सश्रितसग्रहणादौ विशेषत उपमुक्ता
गुणा उप्यन्ते— अत्र सौशील्यं महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रसश्लेषरसिकता ।
वात्सल्यम् आश्रितेषु दोषतिरस्कारिणी प्रीतिः । मार्दवम् अकठिनस्वभाव
तया सुप्रवेशत्वम्, दण्डनीयेष्वपि सामप्रधानत्वं वा । आज्वं कायवाग्बुद्धि
व्यापाराणां परस्परमविसृष्टादित्वम् । सौहार्दं स्वतः सर्वहितैषित्वम् । साम्यं
सर्वरण्याभ्यवनीयत्वे समत्वम्, स्वतोऽपक्षपातित्वं वा । कारुण्यं स्वप्रयोज
नान्तरानुद्देशेन परदुःखनिराचिकीर्षा । माधुर्यम् उपायदशापामपि रङ्गक
त्वेन रसायनत्वम्, द्विपता जिघासितानामपि दृष्टिचिन्तापहारित्वं वा । गा
म्भीर्यं भक्तानुग्रहादेरगाधत्वम्, आश्रितदोषदर्शनादे सतोऽपि गोपनेन
दुर्मदत्वं वा । औदार्यं पातलाघनदेयगौरवप्रत्युपकाराद्यनादरेण वितरणशी
लत्वम् । चातुर्यं शुभाभयप्रकाशनाद्यपशोनायैर्विमुक्तवशीकरणविसम्भजन
नशाश्रितदोषाच्छादनविक्रदानुक्लीकरणादिषु कुशलत्वम् । स्थैर्यं क्षरणाय
तसमग्रे दोषप्रदर्शकैः सुदृढिरप्यकम्पनीयत्वम् । धैर्यम् अभिमतवियोगप्रस
ङ्गेऽप्यभयप्रतिहतत्वम् । व्यत्ययेन वा स्थैर्यधैर्ययोर्व्याप्त्यानम् । प्रबलप्रतिप
क्षोपनिशतेऽपि सावशहदचिन्तित्वं वा धैर्यम् । शौर्यं तु भीमेष्वपि परसैन्येषु
असहायस्यापि स्वसैन्येधिव्य निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्; तत्र प्रविष्टस्य परनि
राकरणपर्यन्तो व्यापार पराक्रमः । सत्यकामसत्यकस्तरुच्यौ इह भाव
प्रधानौ, कर्मधारयवृत्तौ वा; सत्यकामस्य नित्यभोग्यवत्त्वम्; सत्यकस्तरु
स्यावतारपर्यन्तापूर्वभोग्यसुखादायमोषतत्त्वत्वम् । श्रुतित्वं परोरकारकरम्,

स्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परब्रह्म-
भूतम्, पुरुषोत्तमम्, श्रीरङ्गशायिनम्, अस्मत्स्वामिनम्,

आश्रितरक्षणेन कृतकृत्यत्वं वा, 'न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्' इत्याद्युक्तं वि-
हितकर्तव्यनिरपेक्षत्वं वा, धर्मसंस्थापकानुष्ठानवत्त्वं वा, परेषां स्वहितप्रवृत्ते
पूर्वमेव कर्तुमुपक्रान्तपरहितत्वं वा, स्थेन कृतं सन्नं प्रति स्वस्यैव शोषित्वं
वा । कृतज्ञता सद्दृढञ्जलिर्त्तुरपि अनुगन्धिपर्यन्तसरक्षणाय तत्कृतानुदनर्शम्,
अवसरे सश्रितापेक्षितकरणाय स्वकृतप्रत्याख्यानानुदर्शित्वं वा, 'शिरसा
याचतस्तस्य वचनं न कृतं मया' इति व्याह । आदिशब्देन तत्र तत्र
प्रसिद्धा आनृशस्पादयो गृह्यन्ते । 'यथा रत्नानि जलधेरसख्येयानि पुत्रक ।'
इत्यादिस्मरणाय असख्येयत्वोक्तिः । अत्र दोषासस्पृष्टत्वं कल्याणगुणयुक्तत्वं
च वदता निर्गुणश्रुते पशुच्छागात्सर्गापवादनयाम्या दोषरूपविशेषनिषेधप-
रत्व सूच्यते ॥

उक्तं सर्वस्मात्परत्वं स्वसाम्यप्रदानपर्यन्तं सौलभ्यं च 'नारायण
पर ब्रह्म' 'पर ब्रह्म पर धाम' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धप्रकारेण स्थिरीकरोति
— परब्रह्मेति ॥ यद्यपि 'ब्रह्म परिरूढं सर्वतः' इति निरुक्तकारवचनात्
ब्रह्मशब्द एव परत्वं वदन्नाम च भवति, तथाप्यौपचारिकप्रयोगव्यवच्छे-
दाय परशब्दः । अत्र बृहति बृहयतीति निरुक्तिभ्यां व्यापित्वकारणत्वादि
सिद्ध्या शङ्कितान् दोषान् परिहर्तुं भेदश्रुत्याद्यर्थगर्भवा भगवद्गीतानिरुक्त्या
समाख्यया विशिनष्टि—पुरुषोत्तममिति ॥ अनेन ब्रह्मशब्दार्थतया मुदृष्टि-
विकल्पितप्रकारान्तराणि, तामसत्तन्त्रानुक्तव्यक्त्यन्तराणि च व्यवच्छिद्यन्ते ।
अस्य च पञ्चम्यादिविभक्तित्रयेऽपि समासः स भवति । एव सर्वाधिकत्वेन
अस्मदादिभिर्दुरधिगमः स्यादिति शङ्का परिहरन्, द्वाभ्यां विशेषणभ्यां सौ-
लभ्यकाष्ठा व्यनक्ति—श्रीरङ्गशायिनम् अस्मत्स्वामिनामिति ॥ स्वरूपा
द्विप्रहस्य मुखानुसंधेयतया सौलभ्यमधिकम्, तस्मादप्यर्चावतारस्य भक्ता
भिमतसर्वदेशकालसन्निधायितया परव्यूहादिभ्योऽधिकतमम् । तदा काष्ठा

प्रबुद्धनित्यनियाम्यनित्यदास्यैकरसालस्वभावोऽहं तदेकानु-
भवस्तदेकप्रियः

प्राप्त परत्वमपि तत्र भक्तोपलभ्य शाल्लादवसेयम्, यथोक्तम्—‘सर्वातिशायि
पाङ्गुण्य सदिधत मन्त्रविन्दयोः ।’ इति । अल मनुष्याणामपि कैकयोद्दे
श्यतया अवस्थितस्य निर्भयसेवादियोग्यत्वम् अस्मत्स्वामिशब्दाभिप्रेतम् ।
यथाहुः— ‘अर्च्यः सर्वसहिष्णुरर्चकपराधीनासिलाल्मस्थितिः’ इति ।
यद्वा स्वाचार्यसत्तानसेवितत्वेन प्रीत्यतिशयहेतुत्वमभिप्रेत्याल अस्मत्स्वामि
शब्दः ; प्राचीनरामानुज इव अहमभ्यस्य शीलादिगुणैर्दास्यमुपागत इति
च भावः ॥

एव कैकर्यप्रतिषवन्धितया अनुभाव्य निर्धारितम् । अथात्माभिमा
नानुगुणपुरुषार्थव्यवस्थासिद्धयर्थमनुभवितुं किंकरस्य स्वात्मनः स्वरूपावि
र्भानदशागाह— प्रबुद्धेति ॥ प्रबुद्ध प्रकरोणावगतम्, स्वाधीनस्वार्थकर्तृ
त्वभोक्तृत्वभ्रमविरहेण सम्यग्दृष्टमित्यर्थः । नियाम्यत्वदासत्वे ‘स स्वरा
इभवति’ इत्याम्नाताया मुक्तिदशायामप्यनुवृत्ते इति ज्ञापनाय द्वयोरपि
नित्यत्वोक्तिः । निरपेक्षस्वातन्त्र्यनिरूपाधिकशेषित्वप्रसङ्गपरिहाराय एकरस
शब्दः । अत्रात्मशब्दः स्वविषयः । स्वभावशब्दो यावदात्मभाव्याकारमाह ।
इदंशात्मस्वरूपमपि ‘व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वात्’ इति नयेन परमप्राप्यवि
शेषणतया फलकोटिनिविष्टमनुसंधेयमिति व्यञ्जयितुम् अधिनोऽहसम्बन्धः ।
नित्यनियाम्यत्वप्रबोधकाष्ठामाह— तदेकानुभव इति ॥ तस्मिन्नेवस्मिन्नेव
प्रधानतया अनुभवो यस्य स तथोक्तः । आविर्भूतस्वरूपस्य हि भगवदगृप
विसद्भविशेषणतया तत्प्रधानतयैव स्यानुभवम् ‘अविभागेन दृष्टत्वात्’ इत्य
सूत्रयत् । नित्यदास्यैकरसत्वाविर्भावस्य पन्माह— तदेकप्रिय इति ॥
स एव प्रधानतया नित्य प्रियो यस्य स तदेकप्रियः । न हि तदास्यैकरस
स्यास्य ‘रसो वै स’ इत्याद्युक्तस्वाभाविकनिराधिक्यकतिशयरसस्वरूपात्
*म्मादन्यत्तदानीं प्रधानतयास्तथाय भवति ॥

परिपूर्ण भगवन्त विशदतमानुभवेन निरन्तरमनुभूय, तदनुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिरूपनित्यकिंकरो भवानि ॥

तदेवमनुभायानुभविताराबुक्तौ । अग्रात्रलानुभवाद्यावृत्तमनुभवप्रकारमाह—परिपूर्णमिति ॥ अनन्तगुणविभूतिविशिष्टस्वरूपे अननुभूतांशरहितमित्यर्थ । भगवन्त पराशरादिनिरुक्तप्रकारेणोभयलिङ्गम् । तस्मिन् सामान्यत सर्वाकारविषयपरोक्षशानात् परिमिताकारविषयप्रत्यक्षशानात् व्यावृत्त्यर्थमाह—विशदतमानुभवेनेति ॥ तत्राप्यपरिच्छिन्नविषयसान्तरप्रत्यक्षाद्यवच्छिनत्ति—निरन्तरमिति ॥ अनुभवेन अनुभूय अनुभवेन विषयीकृत्येत्यर्थ । तदनुभवत्यनेन पूर्वोक्तभगवदनुभवानुवाद , यद्वा, तच्छब्देन भगवदनुभव परामृश्यते, तस्यानुभवोऽपि स्वयप्रकाशस्य तस्यैव स्वरूपम्, ईदृशोऽयमनुभूयते मयेत्यनुकूलतमभगवदनुभवस्वरूपोद्देशेत्वाशेन जनिता प्रीतिरिहोच्यते । तस्या अनवधिकातिशयत्वेन ऐश्वर्याद्यनुभवजनिताप्रीतेर्व्यवच्छेद । ईश्वरोच्छाधीनेऽपि कैकर्ये स्वप्रीतिकारितत्वोक्ति , नियोगनैरपेक्ष्य प्रीते प्रेरकत्वातिशय च ध्यनत्ति । कारितशब्द इह शेषताया वा, तदेकरतौ वा, शेषवृत्ति प्रति प्रयोज्यकर्तरि किञ्चरे वा अवेतव्य । अशेषावस्थाशब्देन सेव्यस्य भगवत परत्वव्यूहत्वादय , मेवकस्य च मुक्तस्य सदेहत्वाविदेहत्वादिरूपा अवस्था सर्वा विवक्षिता । शेषताञ्च शेषवृत्ति । अभिमतसर्वशेषवृत्तिषु अप्रतिघातमभिप्रेत्य अशेषशब्द , स्वामिप्रीत्यर्थत्वा विशेषेण परस्परैकरस्यात्परवृत्तापि शेषवृत्ति स्वकृतेव भवतीति भावः । ईश्वरस्य मुक्तस्य च स्वच्छदानेकदेहपरिग्रहेण वा अनन्तगरुडादिवृत्तिषु जातीयैर्कैर्यसिद्धि । आत्मा आत्मीय वा सर्वमशेषशब्देनोच्यते, तदा तस्य शेषता शेषमात्र एव । एवविधायामशेषशेषतायामेव रति प्रीतिरिच्छा वा रूप निरूपकधर्मो यस्य स अशेषशेषतैकरतिरूप । नित्यकिंकरो भवानि उत्तरावधिरहितकैर्यसास्त्रान्यरान् भवेयामान भाव ॥

स्वात्मनित्यनियाम्यनित्यंदास्यैकरसात्मस्वभावानुसधानपूर्व-
कभगवदनवधिकातिशयस्वाम्याद्यखिलगुणगणानुभवजनितानवधि-
कातिशयप्रीतिकारिताशेषावस्थोचिताशेषशेषैकरतिरूपनित्यकैर्कर्य-
प्राप्त्युपायभूतभक्तितदुपायसम्यग्ज्ञानतदुपायसमीचीनक्रियातदनुगु-
णसात्त्विकतास्तिक्यादिसमस्वात्मगुणविहीनः । दुरुत्तरानन्तद्विपर्य-

एव न्यासोपासनसाधारणाधिकारमिदं प्रथम फलपर उत्तरतण्डो
विवृतः । अथोपायपर पूर्वतण्ड विवृण्वन्, तत्रोत्तमपुरुषविवक्षितमाधिक्य
रूप प्रपत्तेर्विशेषाधिकार कार्पण्यरूपमङ्ग च व्यनक्ति— स्वात्मनित्यनिया-
म्येति ॥ स्वात्मशब्दोऽनुसधातृस्वरूपपरः । अत्र शेषशेषितकैर्कर्यनिन्तर
सेन तदनुवृत्तियाञ्छया च पूर्वोक्तस्यैव परमपुरुषार्थस्य विस्तरेणानुवादः ।
नियाम्यशब्दोऽत्र भावप्रधानः । अनवधिकातिशयस्वाम्यम् अनवधिक्षिप्रसर्ग
विपर्ययामित्वम् । आदिशब्देन तथाविधनियन्तृत्वादिसंग्रहः । ऐश्वर्यादि-
फलान्तरात् कादानिकमगन्तकैर्कर्याच्च व्यावृत्त्यर्थं नित्यैर्कर्यशब्दौ ।
उपायभूतेति त्विप्रत्ययरहितप्रयोगेण मोक्षप्रदत्व भगवद्भक्तेः स्वभावप्राप्त
मिति व्यन्यते । भक्तिशब्द इह वेदान्तोदितस्वरिकरभक्तियोगपरः । ज्ञान-
क्रियाशब्दान्या ज्ञानकर्मयोगौ विवक्षितौ ; तयो सम्यक्त्व यथावस्थितस
कलाङ्गोपसहाय्यत्वम् । ज्ञानयोगमन्तरेणापि कर्मयोगेणैवात्मावलोकनपूर्वक
भक्तियोगाधिकारारोहणस्य भगवद्गीताभाष्यप्रसिद्धतस्याधिकारिविशेषनियत
तया तदनादरेणात्र स्यारत्तिककमनिर्देशः । सात्त्विकता 'नित्यसत्त्वस्यः'
इत्युक्तसत्त्वनिष्ठता ; तस्याः फलम् आस्तिक्यादिगुणजातम्, अवस्थाभेदेन
तस्या हेतुश्च । 'अमानित्वमदग्मित्वम्' 'दया सर्वेषु भूतेषु' इत्याद्यु
क्तात्मगुणान्तरसंग्रहाय समस्तशब्दः । प्रपत्यपेक्षितज्ञानविभासादेस्त्वह न
प्रतिषेधः ॥

एवमुपायान्तरतदुपायपरपराहानिरुक्ता । अथ पूर्वं पञ्चाशोऽयमप्रति
बन्धकायापरपरान्वयमाह— दुरुत्तरति ॥ दुरुत्तरत्व भगवत्प्रकल्पमन्त

शक्यविहितसन्तर्कपाशप्रमथितः, अनागतानन्तकालसमीक्षयाप्यदृष्ट-
संवारोपायः, निखिलजन्तुजातशरण्य, श्रीमन्नारायण, तव चरणा-

अव श्रवियामन्त्रेण अशान देहात्मभ्रमादिकं च गृह्यते, तस्याश्च कर्महेतु
त्व रागद्वेषद्वारा । 'यद्गृहाकल्प—' इत्याद्युक्तप्रक्रियया अनाद्यविद्या
सवितत्वेनानन्तत्वात् प्रत्येक प्रावल्याच्च भगवच्चित्तिरितैरशक्यविहितसन्तर्कम् ।
'पशवः पाशिताः पूत्रे परमेण स्वलीलया । तेनैव मोचनीयास्ते नान्यैर्मोच-
यितु क्षमा ॥' इत्याद्युक्तसूचनाय कर्मणः पाशस्वरूपणम् । प्रमथितः
रद निवृद्धः; 'नाभ्युक्त क्षीयते कर्म' इति हि स्मर्यते । उक्तप्रतिबन्धक
भूयत्वात् 'त्वत्पादकमलादन्यत्' इत्याद्युक्तप्रकारेण कालान्तरेऽप्युपायान्तर
सभावना प्राहृन्वत्येन प्रतिषेधति— अनागतेति ॥ वक्ष्यमाणश्रीमन्त्वन्नारायण
त्वाम्पा पलितम् 'सर्वस्य शरणं सुहृत्' 'देवानां दानवानां च 'सर्वलोके
शरण्याय' 'विभीषणो या सुग्रीव यदि वा रावण. स्वयम् इत्यादिप्रतिबद्ध
रसप्रदोपयुक्त स्वभावमाह— निखिलजन्तुजातशरण्येति ॥ तिरण्यभादौ
नामपि सप्रहाय निरितिकथ्यन्तः, तेषां हि कर्मोर्ध्वजन्मभामितया जन्त
वः । 'एतुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसभया । तेनैव ते प्रयात्यन्ति
वेद्विष्णोः परम पदम् ॥ एतद्विश्वस्य मर्त्यस्य मुक्तिर्दृष्टारिपता कदा ।
तत्स रधिने एवापि मुक्तिमेष्यन्ति वै प्रुषम् ॥' इत्याद्यर्थसामिधेय जात
शब्दः । स चाह गुणप्रधानतया अन्वितप्रातपरः । पूर्वराष्ट्रपदप्रमातुसा
रेण श्रीमदित्यादीनि पदानि । भविष्यद्वन्देन 'त्वाम्पा तद् हृषीकेशः'
इत्याद्युक्तं सूच्यते । सर्वशरण्यत्वौपधिकसवन्धगुणरिशोपादिप्रदर्शनाय ज्ञात
यगशब्दः । वृषोक्तम्मकल्पानिशापादीभित्याद्य परणमहणम् । उपायदशा
यामपि भोग्यत्वसूचनाय अरविन्दस्वरूपणम् । शरणशब्द रदोपायपरः ।
उत्तमपुरुषार्थविशिवाधिकारिविशेषप्रनाय अहशब्दः; अधिकारविग्रहादु
पायान्तरेण निराम, प्रलयायभयादिदानानुपायेभ्य उतरतः, एतत्पुण
विषेकादतिशयानुक्तं, सगो दोषदर्शनापरित्यक्तप्रयोजनान्तरादुत्तमः,

रविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये ॥

एवमवस्थितस्याप्यर्थित्वमात्रेण परमकारुणिको भगवान्
स्वानुभवप्रीत्योपनीतैकान्तिकात्यन्तिकनित्यकैकरतिरूपनित्यदास्यं

परमपुरुषार्थसङ्गात्प्रार्थनान्वितभरन्वामोऽग्रतश्चेति भावः । शरणं प्रपद्ये
उपायतया आश्रयामि । अकिंचनोऽनन्यगतिरह श्रीमति नारायणे स्वात्म
रथाभर निधिपामीत्युक्तं भवति । अत्र सविशेषणनारायणशब्देन वि
रोधिभूयस्त्वप्राप्यगौरवोपायलाघवादिमूलशङ्कानिरासहेतवः शरण्याकारा वि
वक्षिताः ॥

अथ तत्फलित सोपसर्गधातूक्तम् 'रक्षिष्यतीति विश्वासादर्माष्टोपाय
कल्पनम् । गोप्तृन्चवरण नाम स्वाभिप्रायनिवेदनम् ॥' इति विभज्य नि
र्दिष्टमङ्गद्वयम् 'प्रार्थनामात्रसतुष्टो जन्तोर्व्यच्छति वाञ्छितम् । इति निश्चित्य
भगवत्प्रार्थना शरणागतिः ॥' इत्युक्तप्रकारविशेषोपलक्षितप्रकारिवैशिष्ट्या
भिप्रायेणाह—एवमिति ॥ एवमवस्थितस्येत्यनेन अधिकारवैगुण्य विरोधि
भूयस्तत्र च पूर्ववाक्योक्तमेव शरण्यगुणप्रकर्षव्यञ्जनायानूदितम् । अर्थित्वमा
त्रेणेति उपायलाघवोक्तिः ; अहृदयप्रार्थनावाक्यमात्रमपि 'नेहाभिक्रमना
जोऽस्ति' इति न्यायात् अन्ततः कार्यकरमिति भावः । अथ वा, अत्र
सकृत्कर्तव्यभरन्वासलक्षणतया सत्रः स्वाभीष्टसिद्धिः । स्वानुभवप्रीत्येत्यादि-
ना प्राप्यगौरवप्रकाशनम् । उचैहेतुभिः सभवन्तीं शङ्कामपाकर्तुं परमकारुणि
को भगवानिति मुलभत्यपरत्वसूचकपदद्वयोक्तिः ; ईदृशस्य हि सर्वविरो
धिनिवर्तनार्हता, समर्थस्य निर्देयत्वे दयालोश्चासमर्थत्वे शरण्यत्व न स्यादिति
तत्सिद्धयर्थमुभयोक्तिः । स्वानुभवेत्यत्र स्वशब्दः परमात्मविषयः । ऐका
न्तिकत्वम् अनन्यविषयत्वम् । आत्यन्तिकत्वमिह फलान्तरोपाधिकनिवृत्तिरहि
तत्वम्, अत एव पश्चाद्यावत्कालमनुवर्तमानत्व वा । दास्यकिंकरताशब्दा
विह वृत्तिपरौ । रतिशब्देन विश्वासस्य महत्त्वरूपप्रकारोऽभिप्रेतः प्रार्थ-

दास्यतीति विश्वासपूर्वकं भगवन्तं नित्यकिंकरतां प्रार्थये ॥

त्वानुभूतिसंभूतप्रीतिकारितदासताम् ।

देहि मे कृपया नाथ न जाने गतिमन्यथा ॥

सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिस्तव ।

भवेयं पुण्डरीकाक्ष त्वमेवैवं कुरुष्व माम् ॥

नाशब्दस्य इच्छामात्रेऽपि प्रयोगसम्भवात् तद्व्यावृत्त्यर्थम् 'तदेकोपायता याञ्चा' इत्युक्तमाचनरूपत्वं व्यञ्जयितुं द्विकर्मकप्रयोगः । सर्वस्य प्रार्थितप्रदानसामर्थ्यम्, कैकर्यंप्रतिसन्धिनास्तस्योभयलिङ्गत्व च शपयितुम्— भगवन्तमित्युक्तम् । अस्मिन् वाक्ये प्रातिकूल्यवर्जनस्य च आनुकूल्यकल्पस्य चार्थसिद्धत्वमयान्तव्यम् ॥

उक्तप्रकारखाप्यनापनरूपमर्थद्वय व्याख्येयक्रमेण सुरप्रतिपत्त्यर्थमैतिहासिकश्लोकद्वयेन स्ववाक्यायमानेन साक्षिष्याह— तवेति ॥ यद्यपि प्रथमश्लोकेऽपि पूर्वार्धे फलमुपादीयते, तथाप्यसौ देहीत्युक्तप्रार्थनाप्राधान्यादुपायपरः । अत्र दासताशब्देन दासशृत्तिर्विचिता, दासभावनाप्रत्यय च नित्यसिद्धत्वेन साध्यत्वापोषात् । मे अनन्यप्रयोजनस्य अनन्योपायस्य च । कृपया नाथेति पदाभ्या गुणविशेषसन्धविशेषविशिष्टस्योपायभाव इति व्यज्यते; नाथशब्दो हि नाथ्यत इति स्तुत्यनया रक्षणार्थे प्रार्थनीये स्वामिनि रूढः । न जाने गतिमन्यथा उक्तप्रकारात्प्रार्थिताप्रवर्गीकार्यात् त्वतोऽन्यभाभूत मदहंमुपाय सर्वज्ञानपरामर्शेऽपि न पश्यामि, देवतान्तराणां साक्षान्मोक्षप्रदत्वाभावात् मोक्षोपायतया चादितस्य त्वदुपायनस्य मया दुःसाधन्यादिति भावः । यदा अन्यधेन्येन त्वम्यदावतीति रिपुधितम् ॥

एव प्रार्थिते कैकर्यरूपे पुरुषार्थे प्रीतिशब्दोक्त देवस्य विदितम्, स्वार्थात्प्रदाने सप्रयत्नान्तरनैरपेय वापेक्षते— सर्वेति ॥ सर्वप्रयत्नान्तरनैरपेयत्वात् पूर्वोक्तार्थो । नतदसायां व्याख्येयमित्तप्रकार उचितान्तरः ।

एवंभूततत्त्वयाथात्म्यावबोधतदिच्छारहितस्याप्येतदुच्चारण
मात्रावलम्बनेनोच्यमानार्थपरमार्थनिष्ठ मे मनस्त्वमेवाद्यैव कारण ॥

‘जायमान हि पुरुषम्’ ‘कृपामयमपाङ्ग ते सृन्मयि निपातय’ इत्या
द्युक्तेन सत्तोन्मैपदेतुना कटाक्षविशेषेण मामेव बुरुष्वेत्यभिप्रायेणोक्तम्—
पुण्डरीकाक्षेति ॥ यद्वा ‘पुण्डरीक पर धाम’ इत्यादिनिरुक्तेनानेन
नाम्ना परमपदनासिन परिचरण प्रार्थ्यत इति सूच्यते । त्वदितराशक्ये
ऽस्मिन्नर्थे त्वयि च निरपेक्षोपाये त्रिमीदृशभरन्यासरूपव्यापारतिरिक्तमत्प्रय
जेनेत्यभिप्रायेणाट— त्वमेवेति ॥ एत सर्वज्ञ सर्वज्ञात्ति परमकारणिक ।
माम् आकिञ्चन्यानन्यगतित्पार्थिवशालिनम् । नितोर्धात्वोरिह देहि कुरु
येति परस्मैपदात्मनेपदान्या स्वस्य भगवतश्च यथाहं क्रियाफलान्वय
सूच्यते ॥

नन्विह शरण्यशरणागतितत्फलविशेषनिर्धारणपूर्विका फलकामना हि
अधिकारिविशेषणम्, न पुनस्तद्वत् इव तथाविधतद्वचनमात्रमित्यत्र ‘अनि
च्छन्नप्येवम्’ इति श्लाकोक्तप्रकारेण सप्रश्रय प्रतिवक्ति— एवंभूतेति ॥
तदिच्छेति इच्छाविषयत्वेन परामृश्यमानार्थत्वात् तत्त्वशब्द इह पुरुषार्थपर,
पुरुषार्थविशेषनिष्कर्षाय जीवात्मपरमात्मतत्त्वपरो वा । अत्रोपेच्छा वा त
दिच्छेत्सूच्यते, तदा पुरुषार्थेच्छानिरह कैमुत्यात्सिध्यति । श्रिय पतेस्तव
प्रसादादद्य साधिनारोऽस्मि, निरधिकारत्वेऽपि लब्धव्याजेन त्वया शेषपू
रण कार्यमिति द्योतयितुम् अपिशब्द । एवमधिकारवैकल्यमङ्गवैकल्यमङ्गि
वैकल्य चान्वाक्योक्तम्— उच्चारणमात्रेति । वैषम्यदोषप्रसङ्गपरिहारहेतु
स्तव सिद्ध इत्यभिप्रायेण अवलम्बनशब्द । उच्यमानार्थ उपायोपेयपर ।
एतच्छब्दोऽप्यत्र तद्विषय । अन्यतरविषयत्वेऽपि तदितरस्यार्थात्सिद्धि ।
परमार्थनिष्ठत्वम् अज्ञानसंशयविपर्ययरहितव्यवसायानुवृत्तिमत्त्वम् । मे ‘सकृ
दुच्चारो भवति’ ‘सकृदुच्चारित येन’ ‘भव शरणमितीरयन्ति ये’ इत्या
द्युक्तवचनमात्रधनस्य त्रदायत्तसर्वसिद्धे । मन ‘चञ्चल हि मन कृष्ण’

अपारकतणाम्बुधे, अनालोचितविशेषाशेषलोकशरण्य, प्रणता-
तिहर, आश्रितवात्सत्यैकमहोदधे, अनवरतविदितनिखिलभूतजा-

‘मनो दुर्निग्रहं चलम्’ ‘बन्धाय विषयामर्द्ध’ इत्याद्युक्तदोषमपि हृषाके
हेन तस्या अनुश्रुताना मन्यङ्गाननसाधनम् । शरण्यत्यापेक्षणीयान्तरा
भावम्, आत्मनस्त्वरतिशय च ध्यनार्त्त— त्वमेवाद्येवेति ॥ कारणे
त्येन प्रपत्तावपि स्वस्य प्रयोज्यकर्तृत्वम्, अज्यामशास्त्रैराचार्यमुखेना
न्त्यामेतथा च भगवत प्रयोजककर्तृत्व च प्रकाश्यते । अविकल्पप्रपत्ति
प्रयोगस्यापि भाष्यकारस्वेद वाक्य विकल्पप्रयोगाणामन्येषामपि शरण्यान्
कम्पया क्षिप्रमुपायपूर्ति स्यादिति ख्यापनार्थम् ॥

अथाधिकारोपायफलप्रदानेषु यथार्हमुपयुक्तान् भगवत प्रकारान्
वदन्, प्रथम सर्वोपयोगिगुणविशेषप्रकरणमाह— अपारेति ॥ स्वस्मिन्नपि
जातिमभिप्रेत्य अपारख्योक्ति, तत्फलित म्नेनाभ्याभ्यर्णायत्वमभिप्रेत्याह—
अनालोचितेति ॥ जातिगुणादिनिकर्षानादरेण सर्वे शरण्यतया धरणी
येत्यर्थ । अनेन प्रपत्ते सर्वाधिकारत्व दर्शितम् । कारुणिकोऽपि यदि
विषम स्यात्, समोऽपि यदि निर्गुण स्यात्, न तदा सर्वशरण्य
ग्यादिति तदर्थमुपयोक्ति । शरणागतिममन्तरलक्षणीयौ गुणावाह—
प्रणतार्तिहर आश्रितवात्सत्यैकमहोदधे इति ॥ प्रणता इह प्रकृत
प्रदोभावयुक्ता प्रपत्ता, तेषा तत्तदभिमतानामनिमित्तानार्त्ति हस्तीति
प्रणतार्तिहर । अनेन तु प्रपत्ते सकल्पप्रदस्य च सूच्यते । प्रपत्तश
ब्दस्य प्रह्वमानपरत्वे तदार्तिहरणादल्पप्रपत्तप्रतायाव प्रकाश्यते । वात्मन्येन
गुणान्तरतिस्वारमभिप्रेत्य एवशब्द, येन सर्वज्ञोऽप्यविज्ञातेन रजन्धो
ऽप्यरतन्त्र हर स्यात् । पाठ्यादिगद्गापऽप्यशत्यापूर्णव्यागम्य च
निरपेक्षरक्षकर न स्यात्, अतस्त्वान्निर्द्वयार्थे गुणप्रथम अनवरतेत्यादिभि
रुच्यते । अनवरतनिखिलशब्दाभ्या जानम्य कालतो विपत्तश्च नि मर्षानं
त्वोक्ति, मम अनिष्टनिवर्तनेष्टपाण्याप्यागिष्यपिकारान्तिु किंचिदपि कदा

तयाथान्म्य, मत्यकाम, मत्यसकल्प, आपत्सख, काकुत्स्थ, श्रीमन्,
नारायण, पुरुषोत्तम, श्रीरङ्गनाथ,

चिदपि तवाजात नास्तीति भाव । न च तव माहशक्तिं च न परित्यागहेतुभूतप्र
त्युपकारपूर्वोपकारादिप्रयोनान्तरमापेक्षन्व गुणवैकल्य वा कदाचिदप्यस्ति,
अतो मद्रक्षणेन स्वगुणान् मरुत्केत्यभिप्रायेणाह—सत्यकामेति ॥ नित्यमो
न्यानन्तकल्याणगुणान्निदिशिष्टेत्यथ । मरुत्कामात्रसाधितजगत्सुष्टवादेस्तव मद्र
क्षणेऽपि न हि सन्न्यादतिरिक्त गपादनीयमित्यभिप्रायेणाह—सत्यसकल्पे
ति ॥ अमोघमकल्पेत्यर्थ, त्वयैव ख्यापित प्रपन्नविषय त्वद्वत् न कैश्चिदपि
प्रातिहन्तु शक्यमिति भाव । उक्तगुणरगहेतुकरुद्रीपदीगजेन्द्रादिसरक्षणप्रकार
तद्वत्त्वस्थाप्यापत्वशमनायादाटनति—आपत्सखेति ॥ आपदि सरत्रा भ
वतीत्यापत्सख, सत्त्वेव प्रातिप्रश्रामगोचर सरक्षन् भवेति भाव । तदेतत्
निपादवानरराक्षसमर्वजातिमुलभे सकृत्प्रपन्नसरक्षणव्रतिनि सर्वलोन्मरणे
विषयरासमावसरक्षितजङ्गमस्थावरजन्तुजाते अवतारविशेषे मुख्यकृतित्याभि
प्रायेणाह—काकुत्स्थेति ॥ अनेन 'वधाहंमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यगल
यत् इत्यादिवाच्यमपि स्मार्यते । अस्य सापराधैष्यप्याश्रितेषु निप्ररोम्भ
तानिवारिक्या महधर्मचारिण्या नित्ययोगमाह—श्रीमन्निति ॥ परहितेष्व
पि स्मार्यप्रवृत्त्यनुगुणतन्वादिविशेष व्यनक्ति—नारायणेति ॥ इदं च
पदद्वय ध्यात्व्येयगती रशिष्टसिद्धोपायोपेयप्रकाशकम् । नारायणशब्दाच्चजग
त्सन्वादिशङ्कितदायनिवृत्त्यर्थे पञ्चदशाध्यायोक्त काष्ठाप्राप्त परत्वरूप वैलक्ष
ण्य ममाख्याति—पुरुषोत्तमेति ॥ पुरु सनोताति पुरुषशब्दव्युत्पत्त्या बहुप्र
देष्टृत्वमत्व वा विवक्षितम्—श्रीश्रितेभ्य स्वान्मानमपि सविभूतिक ददातीति
सर्वापेक्षितमाधर्ममेवानुगुणा सौलभ्यकाष्ठा सूचयति—श्रीरङ्गनाथेति ॥
उक्त चार्चावितार प्रस्तुत्य भगवता शौनवेन—'तामर्चयेत् प्रणमेत्ता यनेत्ता
रिचिन्तयेत् । विगत्यपास्तदोषान्नु तामेव ब्रह्मरूपिणीम् ॥' इति ।
श्रीशैशवे तु अर्चावितारसोपायनिरोधिरगान्तरतकत्वमपि दर्शितम् ।

मम नाथ, नमोऽस्तु ते ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते गद्यतये

श्रीरङ्गगद्यार्यं मितगद्यम् ॥

‘मदर्शनादकस्माच्च पुसा समूहचेतसाम् । कुचासना कुबुद्धिश्च कुतर्कश्च
 दुनिश्चयः ॥ कुहेतुश्च कुभावश्च नास्ति कृत्य लय व्रजेत् ।’ इति । स्थान
 रिशेषोऽप्यत्र सेवकानां सर्वोन्मेषहेतुत्वामिप्रायेणोपात्तः, स्वयन्व्यक्तसैद्धयै
 ण्यपरूपभगवत्क्षेत्रधासिनामपि फलरिशेषं प्रदर्शितं श्रीसात्वते— ‘दुष्टे
 न्द्रियरभाषितं नृणां यत्कलुषैर्बुद्धिं तम् । तदन्तकाले सद्बुद्धिं याति नारायणा
 लये ॥’ इति । तथापि स्वाचार्यपरम्पराचिरसेवनजनितप्रसादातिशयात्
 स्वदोषानादरेण स्वस्वैचविधायस्थाप्रदन्त्येन प्रार्थितपूरणानुगुणतामभिप्रेत्याह
 — मम नाथेति ॥ स्वापेक्षितसिद्धयर्थं याचनीयं स्वामी नाथ । एत
 मभिमुगीकृते भगवति प्रकृतोपायस्य भगवन्सारूप प्रधानाश दमयन्त्यादि
 वृत्तान्तेषु धारणागतिविषयतया प्रसिद्धेन भगवच्छास्त्रोक्तस्थूलसूक्ष्मादियाज
 नरता नम शब्देन निगमयन्, प्रयुज्यमान सोऽयमुपायस्त्वं श्रेयतर्क
 रीक्रियतामित्यभिप्रायेणाह— नमोऽस्तु ते इति ॥ यद्वा अत्र परत्र
 चापेक्षितं निर्गमत्रसकृतं त्रैकर्म्यं नम शब्दाभिप्रेतम् । अस्मिन्नि आशा
 मनम् । ते ह्यत्र प्रकृत्यशून्यं प्राप्यत्वप्राप्तत्वेतित्यादिशक्तिरूपानि निरुपा
 धिननमःप्रयोगोपायत्वमभिप्रेतम्, चतुर्थी चात्र सादृश्येवरा । इदमेव
 पाक्यमायत्वमानं पृथुगोक्तस्य प्रतिबन्धनस्य सपहोऽपि भवति, तृशदि
 त्रिय प्रयोजनप्रकारं सत्त्वावृत्तेरभिपुत्तसमतत्वात् । तथाप्यर्थः— मत्प्रद
 न्य ते यथासन्नोरथ मत्कर्मपर्यं भवत्विति । तदेव रहस्यप्रयोगोक्तसारण्यधारणा
 गतितत्पर्यनिरोगा सदर्थिता ॥

यदा संग्रहेणोक्तमनुक्तमपि किञ्चन । बृहद्गद्याधिकारे तद्यथा प्रपद्यन्मुपयताम् ॥

इति कविताः किंकिहस्य सर्वेन प्रपद्यन्प्रस्य श्रीसद्देहनायस्य

वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु रहस्यरसायां

मितगद्याधिकारः द्वितीयः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीवैकुण्ठगद्यम् ॥

यामुनार्यमुधाम्भोधिमवगाह्य यथामति ।

आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं सददर्शयाम्यहम् ॥

स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्, क्लेश-
कर्माद्यशेषदोषासंस्पृष्टम्, स्वाभाविकानवधिकातिशयज्ञानबलैश्वर्य
वीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यसख्येयकल्याणगुणगणौघमहार्णवम्, परमपुरु-
षम्, भगवन्त श्रीमन्नारायणं स्वामित्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च
परिगृह्य, ऐकान्तिकात्यन्तिकतत्पादाभ्युज्ज्वयपरिचर्यैकमनोरथः, त-
त्प्राप्तये च तत्पादाभ्युज्ज्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि
साधनमस्तीति मन्वानः, तस्यैव भगवतो नारायणस्य अखिलस-

॥ श्री ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अनया गद्यद्वयोक्तगमनिकवैः श्रीवैकुण्ठगद्यमपि गताधेप्रायम् ।
एतयोः स्वानुष्ठानोक्तिमुत्प्रेन दिाप्यशिक्षणं कृतम्; तस्मिन्स्तु उपदेशमुखेनेति
विशेषः । तत्र यदादौ पठ्यते — 'यामुनार्यमहाम्भोधिमवगाह्य यथामति ।
आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं सददर्शयाम्यहम् ॥' इति, इहासौ भक्तियोग
शब्दः स्वयंप्रयोजनभगवदनुसंधानपरः; अन्यथा 'तत्प्राप्तये च तत्पादा
भ्युज्ज्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः' इति

त्वंदयैकसागरस्य अनालोचितगुणगणाखण्डजनानुकूलामर्यादशील
वत् , स्वाभाविकानवधिकातिशयगुणवत्तया देवतिर्यङ्मनुष्याद्यखि-
लजनहृदयानन्दनस्य, आश्रितवात्मस्यैकजलधे , भक्तजनसंश्लेषैक
भोगस्य, निसहानक्रियैश्वर्यभोगमामप्रसिद्धस्य महाविभूते श्री-
मन्नरणारविन्दयुगलमनन्यात्मसजीवनेन तद्रतसर्वभावेन शरणमनु-
ब्रजेत् ॥

ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत्— चतुर्दशभुव-
नात्मकम् अण्ड दशगुणितोत्तर चावरणसप्तक समस्त कार्यकार-
णजातमतीत्य, परमव्योमशब्दाभिधेये, ब्रह्मादीना वाङ्मनसामोचरे,
श्रीमनि वैकुण्ठे दिव्यलोकं, सनकविधिशिवादिभिरप्यचिन्त्यस्व-
भावैश्वर्यैर्नित्यसिद्धैरन्तैर्भगवदानुकूल्यैकभोगैर्दिव्यपुरुषैर्महात्मभि-
रापूरिते, तेषामपि इयत्परिमाणम् इयदैश्वर्यम् इदंशस्वभावमिति
परिच्छेत्सुमयोग्ये, दिव्यावरणशतसङ्घावृते, दिव्यकल्पतरुशो-
भिते, दिव्योद्यानशतसङ्घकोटिभिरावृते, अतिप्रमाणे दिव्याय-
तने, कस्मिंश्चिद्विचित्रदिव्यरत्नमये दिव्यास्थानमण्डपे, दिग्बरज-

वश्यमाणविरोधात् । अत एव 'प्रत्यहमात्मोज्जीवनाय' इत्यादिकमपि न
भक्तितत्साधनपरम्, अपि तु 'शानी तु परमैकान्ती' परायत्तामजीवन
इत्यादिप्रसिद्धे अत्रत्यावस्थाविशेषे मरुदशापिनापानीयन्यायन अलभ्यता
भावात्सनाभिगणम् ॥

तेषामपीयत्परिमाणमित्यदैश्वर्यमीदंशस्वभावमिति परिच्छेत्सु-
मयोग्ये इति दिव्यापत्तनविशेषेण तु मरुदशान्वयेन विरहितम्, दिव्या
वरणतद्गततादिकधनैः तत्परिमाणमिदं । अयं स्वभारगन्ताऽपि नि
तिशयभाष्यपादिरियम् । न ह्यसिधिरियम् पारल्लदायाग्यवातात्ताम्

सम्भगतसहस्रकांतिभिरुपशोभितं, दिव्यनानारत्नकृतस्थलविचित्रि-
 ते, दिव्यालंकारालकृते, परितः पतितैः पतमानैः पादपस्थैश्च नाना-
 गन्धवर्णैर्दिव्यपुष्पैः शोभमानैर्दिव्यपुष्पोपवनैरुपशोभिते, सकीर्ण-
 पारिजातादिकल्पद्रुमोपशोभितैरसकीर्णैश्च कैश्चिदन्तःस्थपुष्परत्ना-
 दिनिर्मितदिव्यलीलामण्डपशतसहस्रोपशोभितैः सर्वदा अनुभूय-
 मानैरप्यपूर्ववदाश्चर्यमुपजनयद्भिः क्रीडाशैलगतमहस्रैरलंकृतैः कै-
 श्चिन्नारायणदिव्यलीलाऽसाधारणैः कैश्चित्पद्मवनालयादिव्यलीला-
 ऽसाधारणैः साधारणैश्च कैश्चिन् शुक्रशारिकामयूरकोकिलादिभिः
 कोमलकूजितैराकुलैर्दिव्योद्यानशतसहस्रैरावृते, मणिमुक्ताप्रवालकृ-
 तसोपानैर्दिव्यामलामृतरमोदकैर्दिव्याण्डजवरैरतिरमणीयदर्शनैरति-
 मनोहरमधुरस्वरैराकुलैरन्तःस्थमुक्तामयदिव्यक्रीडास्थानोपशोभितै-
 र्दिव्यमौगन्धिकवापीशतसहस्रैः दिव्यराजहसायलीविराजितैरा-
 वृते, निरस्तातिशयानन्दैकरसतया चानन्त्याश्च प्रविष्टानुन्मादयद्भिः
 क्रीडोद्देशैर्विराजिते, तत्र तत्र कृतदिव्यपुष्पपर्यङ्कोपशोभिते, नाना-
 पुष्पासवास्वादमत्तभृङ्गावलीभिरुद्गीयमानदिव्यगान्धर्वेणापूरिते, च-
 न्दनागरुकर्पूरदिव्यपुष्पावगाहिमन्दानिलासेव्यमाने, मध्ये दिव्यपु-
 ष्पसंचयविचित्रिते महतिर्दिव्ययोगपर्यङ्के अनन्तभोगिनि, श्रीमद्वै-
 कुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाध्याययन्त्या शेषशेषाश-
 नादिकं सर्वं परिजनं भगवतस्तत्तद्वस्योचितपरिचर्यायामाज्ञापय-
 न्त्या शीलरूपगुणविलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम्,

रीणा सार्वश्यहानिः, दिव्यायतनगुणप्रसूये तात्पर्याश्च । प्रविष्टानुन्मादयद्भिः
 क्रीडोद्देशैः इत्यत्रापि हर्षप्रसन्नजनकत्वे तात्पर्यम् । श्रीमद्वैकुण्ठैश्वर्यादि-
 दिव्यलोकम् इत्यत्र तु वैकुण्ठशब्देन नगराश्रयान्तरप्रदेशो विवक्षितः, स

स्वच्छन्दनीलजीमूतगकाशम्, अत्युज्वलितपीतवाससम्, स्वया
 प्रभया अतिनिर्मलया अतिशीतलया अतिकोमलया स्वच्छमा-
 णिक्याभया कृत्स्न जगदुद्भासयन्तम्, अचिन्त्यदिव्याद्भुतनि-
 लयौवनस्वभावलावण्यमयामृतसागरम्, अतिसौकुमार्यादीपत्रस्त्रि-
 श्रवदलक्ष्यमाणललाटफलकदिन्यालकावलीविराजितम्, प्रबुद्धमु-
 ग्धान्जुजचारुलोचनम्, सविभ्रमभ्रूलतम्, उज्ज्वलाधरम्, सु-
 चिस्मितम्, कोमलगण्डम्, उन्नसम्, उदप्रपीनांसविलम्बिकु-
 ण्डलालकावलीबन्धुरकन्बुकधरम्, प्रियावतमोत्पलकर्णभूषणश्र-
 यालकायन्धविमर्देशसिभिश्चतुर्भिराजानुविलम्बिभिर्भुजैर्विराजितम्,
 अतिकोमलदिव्यलेखालकृताताम्रकरतलम्, दिव्याङ्गुलीषकविराजि-
 तम्, अतिकोमलदिव्यनखावलीविराजितातीरकाङ्गुलीभिरलकृतम्,
 तत्क्षपोन्मीलितपुण्डरीकसदृशचरणयुगलम्, अतिमनोहरकिरीटम-
 वुटचूडावतसमकरकुण्डलप्रैवेयकहारकेयूरकटकश्रीवत्सकौस्तुभमु-
 क्तादासोदरवन्धनपीताम्बरकाञ्चीगुणनूपुरादिभिरत्यन्तसुरस्पर्शीर्दि-
 व्यगन्धैर्भूषणैर्भूषितम्, श्रीमत्या वैजयन्त्या वनमालया विराजि-
 तम्, सद्गुणगदामिशङ्कादिदिव्यायुधैर्भोग्यमानम्, स्वसक-
 ल्यमात्रावकलमज्जगज्जन्मस्थितिध्वसादिक भीमति दिव्यकसेने न्य-
 म्नामस्तात्सैश्वर्यम्, वैततेयादिभि म्यभावतो निरन्तरमस्तसामा-

एव प्रशस्तरिभूतिरन्वदंशर्षण्यन्तोरचपते । त्रिवन्तरिर्षे देवा
 आकाशेन परिनर्षासिर्षापरिष्ठांसादनमावम्, तेषां गरीशनेन गलींश
 दनैरपेक्षम् । पुण्डरीकमदमचरणयुगलम् इत्यत्र पुण्डरीकमद-
 पत्रगामान्यनुरगेन रसाभुवत्, गन्तम् — संश्लेषमाप्रारकस्तमज-
 जन्मस्थितिध्वसादिके भीमति दिव्यकसेने न्यन्तसमस्तान्श्वर्यम्

रिक्त्वभावैर्भगवत्परिचर्याकरणयोग्यैर्भगवत्परिचर्यैकभोगैर्नित्यसि-
द्धैरनन्तर्यथायोग सेव्यमानम्, आत्मभोगेनाननुसहितपरादिका-
लम्, दिव्यामलकामलावलोकनेन विश्वमाहादयन्तम्, ईपदुन्मी-
लितमुखाम्बुजोदरविनिर्गतेन दिव्यनानारविन्दशोभाजननेन दिव्य-
गाम्भीर्यादार्यसौन्दर्यमाधुर्याद्यनवधिकगुणगणविभूषितेन अतिमनो-
हरदिव्यभावगर्भेण दिव्यलीलालापामृतेन अखिलजनहृदयान्तरा-
ण्यापूरयन्त भगवन्त नारायण ध्यानयोगेन दृष्ट्वा, ततो भगवतो
नित्यस्वाम्यम् आत्मनो नित्यदास्य च यथावस्थितमनुसधाय,
'कदाह भगवन्त नारायण मम कुलनाथ १मम कुलदेवत
मम कुलधन मम भोग्य मम मातर मम पितर मम सर्व
साक्षात्करवाणि चक्षुषा २ कदा वा भगवत्पादाम्बुजद्वय शिरसा
सप्रहीष्यामि ३ कदाह भगवत्पादाम्बुजद्वयपरिचर्याशया निरस्तस-

इति, तत्र यद्यपि जगद्धापारमोक्षप्रदत्वं ब्रह्मलक्षणतया मुक्तिर्गिय नित्यम्
रिप्यपि सर्वेषु न सभयत यद्यपि च भगवान् एतत् सर्वज्ञ, तथापि
'प्रियेण सनापतिना निरुदित तथानुजानन्तमुदारवाश्रयै इति न्यायेन
भगवत्तनादृशाधिकारतया तत्तदयमर जगत्सृष्ट्याद्यर्थे भगवत् विजापन
शक्त्य रिप्यक्सेनो व्याहरति तदा म्वत ममजा भगवान् तान्नवेदितका
रात् ऋडिति, तान्प्रमावण रिप्यक्सेनस्य जगद्धापारव्यपदेशरूपस्तुति,
न्यस्तसमस्तात्मैश्वर्यम् इत्येतदपि सेनानानुहणाद्यर्थाधिकारप्रदानपरम्,
म यदि पितृत्वाककामो भवति सकल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्ति' इत्या
दिन्यायेन परिमितविषयो वाच जगच्छब्द अतो हिरण्यगर्भादिवत् काचि
त्प्रभूतसृष्ट्यादिमात्रास्मिन् ब्रह्मलक्षणप्रसङ्ग । यदपि आत्मभोगे-
नाननुसहितपरादिकालम् इति, तदपि भगवत् फालविषयमज्ञान ना

१ मम कुलदेवत मम सर्वस्व साक्षात्करवाणि ।

मस्तेतरभोगाभोऽवगतसमस्तमांसारिकस्वभावमत्पादाद्भुजद्वयं प्रवे-
 क्ष्यामि ! कदाहं भगवत्पादाद्भुजद्वयपरिचर्याकरणयोग्यस्तदेकभोग-
 स्तत्पादौ परिचरिष्यामि ? कदा मां भगवान् स्वकीयया अतिशीतलया
 दृशावलोक्य स्निग्धगम्भिरमधुरया गिरा परिचर्यायामाज्ञापयिष्य-
 ति ! इति भगवत्परिचर्यायामाशां वर्धयित्वा तयैवाशया तत्प्रसादो-
 पशुंहितया भगवन्तमुपेत्य, वूरादेव भगवन्तं शेषभोगे श्रिया सहा-
 मीनं वैनतेयादिभिः सेव्यमानम् 'समस्तपरिवाराय श्रीमते नारा-
 यणाय नमः' इति प्रणम्योत्थायोत्थाय पुनः पुनः प्रणम्य, अत्य-
 न्तसाध्वसविनयावनतो भूत्वा, भगवत्परिषदगणनायकैर्द्वारपालैः
 कृपया स्नेहगर्भया दृशा अवलोकितः, सम्यगाभिवन्दितास्तैस्त्वैवानुम-
 तो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण 'मामैकान्तिकात्यन्तिकप-
 रिचर्याकरणाय परिगृहीष्व' इति याचमानः प्रणम्य, आत्मानं भ-
 गवते विनिवेदयेत् ॥

तसौ भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनामयां दशीलवता अति-
 प्रेमान्वितेनावलोकनेनावलोक्य सर्वदेशसर्वकालमर्वावस्थोचितान्य-
 न्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातम्, अत्यन्तसाध्वसविनयावनतः
 किंकुर्वाणः, कृताञ्जलिपुटो भगवन्तमुपासीत ॥

भिप्रैति, आनन्दप्रसन्नप्रशमाया तात्पर्यम् । यद्यत्पादाद्भुजद्वयं प्रवे-
 क्ष्यामि इति मुमुक्षोर्भित्तिरिदम्यते, तत्र पूर्वोक्त्या गिरया समदण्ड्या गा-
 दतमत्य प्रवेशशब्देनाभिप्रेतम् ॥

यदाह शेषभावाय स्वीकृतः इति, तत्र पारदात्मभारिर्देवदत्त-
 प्रायं गवर्त्तयत इत्यर्थः । एतन्मन्वदाह गवर्त्तं मुमुक्षतम् ॥

ततश्चात्यन्तानुभूयमानभावविशेष , निरतिशयप्रीत्या ज-
न्यत्किञ्चित्कर्तुं द्रष्टुं स्मर्तुमशक्त , पुनरपि श्रेयभात्रमेव याचमान ,
भगवन्तमेवाविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन्नासीत् ॥

ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनावलोकनेनावलोक्य स
स्मितमाहूय समस्तश्लेशापह निरतिशयमुत्पावहमात्मीय श्रीमत्पदा-
रविन्दयुगल शिरमि कृत ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयव
सुखमासीत् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजपिरचित
श्रीवैकुण्ठगद्य सपूर्णम् ॥
गद्यत्रय समाप्तम् ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

द्वयवचनधनानां द्वि भयोगानपेक्षे
मुपितनिखिलदोषे मुक्त्युपाये स्थितानाम् ।
अमृतमिव पयोधेरासमेतघतीन्द्रा
ब्यवृणुत मितगद्य वेङ्कटेश सुमेधा ॥

इति कावतार्किकसिंहस्य सवतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भ्रामद्वहस्यरक्षाया
मितगद्याधिकारो द्वितीयः ॥
गद्यत्रयभाष्य सपूर्णम् ॥

कवितार्किकसिंहाय कल्याणगुणशालिने ।
श्रीमते वेङ्कटेशाय वेदान्तगुरवे नमः ॥
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

सकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि	धकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
मन्त्र	मन्त्रविशेष.	शैव	शैवपुराणम्
महा	महाभारतम्	शौन	शौनवसहिता
महो	महोपनिषत्	श्रीगुण	श्रीगुणरत्नकोशः
मुक्त	मुक्तकवाक्यम्	श्रीभा	श्रीभाष्यम्
मुण्ड	मुण्डकोपनिषत्	श्रीर	श्रीरङ्गराजस्तवः
मैत्रा	मैत्रायणीयोपनिषत्	श्रीवैकु	श्रीवैकुण्ठस्तावः
यास्क	यास्कानिरुक्तम्	श्रीसू	श्रीसूक्तम्
रह	रहस्याम्नायब्राह्मणम्	श्रीस्त	श्रीस्तव.
रा	रामायणम्	श्वेता	श्वेताश्वतरोपनिषत्
ल त	लक्ष्मीतन्त्रसहिता	पट	पटार्थसंक्षेप-
वरद	वरदराजस्तव.	सन	सनत्कुमारसहिता
व-पु	वराहपुराणम्	सवि	सवित्सिद्धिः
वा पु	वामनपुराणम्	सात्व	सात्वतसहिता
वि त	विष्णुतत्वसहिता	मुवा	मुवालोपनिषत्
वि ध	विष्णुधर्मः	स्तोत्र	स्तोत्ररत्नम्
वि-पु	विष्णुपुराणम्	स्वाय	स्वायम्भुवचनम्
वे स	वेदार्थसंग्रह	हनु	हनुमन्नाटकम्
शारी	शारीरकसूत्रम्		

॥ श्रीः ॥

प्रकरणसंकेताक्षराणि ॥

संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि	संकेताक्षराणि	ग्रन्थनामानि
अयो	अयोध्याकाण्डः	कि	किष्किन्धाकाण्डः
अरु	अरुणशाखा	बा	बालकाण्डः
आदि	आदिपर्व	ब्रा	ब्राह्मणम्
आन	आनन्दवल्ली	भी	भीष्मपर्व
आनु	आनुशासनिकपर्व	भृ	भृगुवल्ली
आर	आरण्यकाण्डः	मोक्ष	मोक्षधर्मः
आश्व	आश्वमेधिकपर्व	यु	युद्धकाण्डः
उ-श	उत्तरशतकम्	ल स	लक्ष्मीसहस्रनाम
उत्त	उत्तरकाण्डः	वन	वनपर्व
उद्यो	उद्योगपर्व	शा	शान्तिपर्व
उप	उपनिषत्	शी	शीक्षावल्ली
कर्ण	कर्णपर्व	सह	सहस्रनामाध्यायः
क-शा	कठशाखा	सु	सुन्दरकाण्डः

॥ श्री ॥

श्रीमद्भक्तव्यभाष्योपात्तानां प्रमाणानाम्
आकरप्रदर्शिका ॥

प्रमाणानि	पुट	प्रमाणस्थानानि
अ		
अक्षरधियाम्	२३	शारी ३ ३ ३३.
अगतीनाम्	४४	त्रि ध ४ ४९
अचेतना	७६	पर २
अत्र सौ	२६	महा-सह ११
अशो जन्तु	५५	महा-शा १२ ३६
अण् भित्वा	३६	लन्त
अतसीपुष्प	३१	महा उलो ९४ ६५
अतीव राम	८	रा-या ७७ ३३
अथातोऽह	५७	छा ७ २५ १
अथोपाय	५२	लन्त १७ १०३
अघर्म धर्म	२०	भ गी १८ ३२
अनन्तनाम	११	ब्रा पु
अनन्तो देश	४०	पाञ्च
अन-यसाध्ये	२०	भरत
अनन्या राघ	४	रा सु २१ १५
अनन्या हि	४	रा यु १२१ २०
अनन्त	१०	लत १७ ३१
अनारब्ध	५०	शारी ४ १ १५

प्रमाणानि
 अनिच्छन्न
 अनेकजन्म
 अनेकदिव्या
 अन्त प्रविष्ट
 अयत्र ह्युप
 अयेषु चार
 अपि चेत्सु
 अपि पापेषु
 अपुनर्भवाय
 अपूर्वरूप
 अप्यह जी
 अप्रमेय हि
 अभियाता
 अभिपिच्य
 अमानित्व
 अमृत सा
 अर्चापि लौ
 अर्च्य सर्व
 अर्थो विष्णु
 अर्हति
 अलमेषा
 अविभागेन
 असदेशात्
 अस्मान् वे ग
 अस्या देव्या

पुट प्रमाणस्थानानि
 ८० स्तोत्र ५९
 ६४ भ गी ६ ४५
 ३२ भ-गी ११ १०
 ६० तै अरु ३ ११ २
 ४ वि पु ६ ५ ७७
 १० रि पु १ ९ १४४
 २७ भ गी ९ ३०
 २७ वि-ध
 ६४ सुबा ११
 २४ वि-पु १ ९ ६६
 २९ रा आर १० १९
 ८ रा-आर ३७ १८
 २९ रा अयो १ ३०
 ३० रा बा १ ८५
 ७५ भ गी १३ ८
 ४७ पात्र
 २४ पात्र
 ७३ श्रीर-उ श ७४
 ६ वि पु १ ८ १८
 ६ रा सु १६ ५
 १२ रा सु २७ ४४
 ७३ शारी ४ ४ ४
 ११ रा-सु २२ २०
 ४२ महा उयो ७२ १०१
 ५ रा-सु १५ ५२

प्रमाणानि	पुट	प्रमाणस्थानानि
अस्या मम	६	ल-त
अस्येशाना	७	यजु १४ १० ५७
अहमस्म्यप	१०	१४ अदि ३७
अहकार	५७	म गी ३ २७
अह वीन	४७	म गी १४ ४
अह त्वा	५६	म-गी १८ ६६
अह गो	२७	वि पु ५ १३ १२
आ		
आचार्यमु	७३	आप १ २ ६ १३
आमदास्य	५३	वि त
आमाकेन	३६	महा शा १०६ ११
आत्मा मीय	२०	ल-त १७ ७९
आदित्यवर्ण	२४	तै अरु ३ १३ २
आनदादयः	२२	शारी ३ ३ ११
आट्टशस्य	३०	ग-अयो ३३ १२
आनृशस्य	१०	रा-मु ३१ ४१
आतो विष्णो	१३	पौष्व
आतोपच्छ	१६	मुत्त
आतो वा यदि	५९	रा-मु १८ २८
आद्रौ पुष्व	८	भी सू १३
आवि स्युर्मम	१८	अष्ट ३
आहु स्वैरनु	६	चतु ४
इ		
इच्छात एव	..	६९ धीवैबु ३६
इम वु भवत	..	१० रा आर १३ ७

प्रमाणानि	पुट	प्रमाणस्थातानि
ई		
ईश्वरी सर्व	७	श्री सू ९
उ		
उत्पत्ति प्रल	४	वि पु ६ ५ ७८
उदाराम्	१४	श्री-सू ५
उदारा सर्वे	४४	भ-गी ७ १८
उपादत्ते	६९	श्रीर उ श ५७
उपाय सुक	३	ल-त १७ १०४
उपाये गृह	१३	अहि ३६ ४४
उभयाधिष्ठा	६	पड स
उरसा प्रति	२८	महा
ऋ		
ऋच सामानि	१३	तै ब्रा १ २ १ २६
ऋजुबुद्धि	२८	रा आर १७ १५
ए		
एकधा भवति	१८	डा ७ २६ २
एकाक्षर	५०	
एकान्तिन	३६	वि पु १ ६ ३९
एकोऽपि कृष्णे	४२	महा शा ४६ १२३
एको ह वै	४	महो १ १ १
एतत्साम	१७	तै-उप भृ १० ५ ९
एतन्निष्ठस्य	७७	
एतस्य वा	६०	बृह ५ ८ ९
एते वै निर	३६	महा-मोक्ष २४
एष सर्वे	२६	बृह ६ ४ २२

प्रमाणानि	पुढ	प्रमाणस्थानानि
एष सप्र	.. ६४	छा ८ ३ ४.
एष सेतुः	.. २६	कौपी ३ ९.
एष ह वा	२८	कौपी ३ ९.
एहोहि कु	.. २८	महा-भी ५९ ९८.
ऐ		
ऐश्वर्यम	. १४	श्रीगुण ५८.
क		
कश्चिन्न तत्	३३	रा-मु ३६ २८.
कपोले जान	.. २९	हनु ३ ५३
कलामुहू	३७	वि पु ४ १ ८४.
कामक्रोध	५८	वि-पु ६ ५ ५.
काल स पन्	३७	महा-मोक्ष २४.
कुठि गति ३६	धानु-म्वादि
कुरुष्व मा	... ४२	रा अयो ३१ २४
कुशली यदि	. ३३	रा-मु ३६ १३
कृतकृत्याः	.. ६३	महा-आश्व १०९
कृताभिषेका	. ११	नाम २ ६ ७
कृताथोऽस्मि	१७	
कृपामय	... ८०	वि घ
कृष्णरूपा	... ३३	पाञ्च
क्रीडतो वा	. ३८	वि-पु १ २ १८
क्रीडार्थम	.. ९	महा
क्रीडाहरे	३८	महा शा २०६ ५९
क्रेषकर्म	.. ७०	मविमिदि.
केशेन मह	... ६४	स-त १७ ११.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थानानि
क्षपयित्वा ६४	ल त १७ १७.
ग		
गच्छानुजा	... ४१	रा-यु ५९ १४४.
गन्धद्वाराम्	... ८	श्रीसू ९.
गरीयान् पू	... ४७	गी-भा ११ ४३.
गरीयान् ब्र	.. ४७	मनु २ १४६
गुणमाया	... ५२	जित
गुणाद्रूप	... ६	रा-ना ७७ २७
गुणाः प्रकृ	.. ५३	भ गी १४ ५
गुणैर्दास्य	... ३५	रा-कि ४ १२
गुणान्दस्त्वन्ध	... ४७	निरु
गुहेन स	... २७	रा बा १ ३०
गोविन्देति	. ३०	महा-उद्यो ४७ ३९
घ		
घनकनक	... ६	श्रीगुण ३५
च		
चकर्थ यस्या	... ५	स्तोत्र ३७
चञ्चल हि	... ८०	भ गी ६ ३४
चतुर्गुणा	... ३०	वरा ५७ ७
चतुर्विधा १६	भ-गी ७ १६.
चन्द्रा प्रभा	... १३	श्रीसू ५.
छ		
छिन्न भिन्न	. २९	रा यु ९४ २२.
ज		
जक्षत्क्रीड		१७ छा ८ १२ ३.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थानानि
जगत्प्रकृति	... २७	अहि २.
जगद्देशतु	... ३८	वि-पु ५ १९.
जनयन्त्र	... २९	रा वा १ ६५.
जन्माद्यस्य	. ३७	शारी १ १ २.
जायमान	... ८०	महा-शा ३५८ ७३.
ज्ञात मया	... ४४	
ज्ञानशक्ति	.. ९	वि पु ६ ५ ७९.
ज्ञानी तु पर	... ८५	गी स २९.
ज्योतीर्ष्यादि	... २७	महा-उद्यो ९४ ४५.
त		
ततस्त म्नि	६२	वरा रह.
ततः सा ह्री	... १२	रा-मु ५८ ९२.
ततोऽवल्लोकि	८	वि-पु १ ९ १०६.
तत्पादभक्ति	... ५४	अहि
तत्सविदुः	२६	तै अरु १ ११ २.
तदेकोपा	... ७९	भरत
तदेतत्स	४	पाञ्च
तद्गुणसार	... ५३	शारी २ ३ २९.
तद्विज्ञानार्थ	... १३	मुण्ड १ २ १२.
तया सहासी	..	ज्योत्र ३९.
तमसः पर		रा यु ११४ १५.
तमीश्वराणा		धेता ६ ७.
तव भरोऽह		श्रीर-उ ग १०२.
तवानन्त		। ७५.
तस्य ताम्र		। वन १९१ १३३.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थानानि
तस्य ताव	... ६२	छा ६ १४ २.
तस्य स्वात्म	... ५९	
तस्य ह वा	... २४	बृह ४ ३ ६.
तस्मात्परि	.. ४४	रा-यु ५९ १४३.
त विना कैक	... २८	रा-यु १२४ ६.
तामर्चयेत्	... ८२	वि-ध २००.
तावदार्तिः	... १६	वि-पु १ ९ ७३.
तावन्ति च	... १८	वि-पु ५ ३१ १८.
तां पद्मनेमी	... ८	श्रीसू ५.
तुल्यशील	... ५	रा-सु १६ ५.
तेजस्त्वन्या	... २७	अहि
तेजोबलै	... २२	वि-पु ६ ५ ८५.
तेन मैत्री	... २१	रा सु २१ २०.
तेनाश्रयं	... २४	वि पु ५ १९ ७.
तेषां शानी	.. ५९	भ गी ७ १७.
तेषा तप्त	.. ३६	वि-पु १ ६ ३९.
तेषा तु त	... १५	अहि
त्रिभावभा	.. ६४	वि-पु ६ ७ ७६.
त्वत्पादक	... ७७	जितते
त्वदङ्घ्रिमुद्दि	. ३०	स्तोत्र २८.
त्वमेव मे	. १९	कौपी ३ १.
त्वया देवि	११	वि पु १ ९ १२३.
त्वयापि ल ४२	स्तोत्र २४.
त्वयावलो	.. ८	वि-पु १ ९ १३०.
त्वयि निदि	... २०	वरद ११.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थातानि
त्वं माता सर्वं	.. ११	वि पु १ ९ १२६.
द		
दया सर्वेषु	. ७५	वि पु ३ ८ ३५.
दारुण्यमि	.. ७६	वि-पु २ ७ २८.
दासभूताः	.. ७३	ईश्व ३.
दिवि सूर्य	. २५	भ गी ११ १२.
दिव्य स्थान	... ३६	महा
दुरत्यया	५८	भ गी ७ १४.
दुर्गससार	. ४२	वि-ध
दुर्लभाभ	५५	पौष्क
दुष्कर कृत	.. ३३	रा मु १५ ५३
दुष्टेन्द्रिय	. ८३	मात्व
देवाना गुह्य	१९	तै-उप २ ५१.
देवाना दान	... ७७	जित-न्ते
देवि त्वन्म	.. ७	श्रीस्तव ८.

प्रमाणानि	पुटः	प्रमाणस्थानानि
न		
न कर्मणा	... ३०	क-शा ३ ९ ७.
न क्षमामि	... ५०	वरा
न जीविय	.. ३३	रा-सु ६६ १०.
न तत्र सूर्यः	... २७	क-व ५ १५.
न तत्समश्च	... ७	श्वेता ६ ८.
न तस्य प्राक्	... २४	व पु १४ ४१.
न तस्येशोक	... ४८	तै-उप २ १ ३.
न ते वर्ण	... ८	वि-पु १ ९ १३३.
न त्वत्समो	.. ७	भ गी ११ ४३.
न त्वह ता	... ३३	रा-आर ६२ १७.
न त्व सुप्तः ४२	
न धर्मनिष्ठः	... ४४	स्तोत्र २२.
ननु प्रपन्नः	... २१	स्तोत्र ६४.
न भूतसङ्घ	... २४	महा शा २०६ ६०.
नमामि सर्व	... ११	वि-पु १ ९ ११७.
न मे पार्थ	... ३०	भ गी ३ २२.
नरसबन्धि	... ४	अहि ५२.
नराज्जाता	... २२	महा-आनु १८६ ७.
न स्मरत्यप	. ३०	रा अयो १ ११.
नाकस्य पृष्ठ	... ३६	तै-उ २ १ ७.
नाकुण्डली	.. ३१	रा बा ६ १०.
नागभोगे	... ३३	नित्य
नाधृनाधृ	... ३६	धातु भ्वादिः
नानयोर्विद्य	... ६	वि पु १ ८ ३५.

सरङ्गिणी

भास्करादिभिरपि भ्रमप्रमाविभागाय रक्तस्य पञ्चदशैवधाम्यमतीकृतमेव, इति तन्मतेऽपि तस्य पञ्च-
 बहिर्भावस्यावश्यं वाच्यत्वात्, तार्किकादिभ्यो स्वमते च तदुपरस्ते वाच्यमितिः प्रयोजनम्, इति सर्वमतेऽपि
 यप्रयोगं विशेषणम् । विशेषणत्वे प्रयोगजन्यत्वं सन्तम्, ननु विशेषणप्रयोजनस्य सर्वसिद्धत्वमपि । सत्यत्व-
 नाचनेकमहातुकारिणः कुशलत्वैकस्य मित्यात्वादिना कथायुग्मव्यापिति सर्वमनवयम् ॥ *प्रतिपक्षेति* ॥ अत्र
 वैकालिकनिषेधेऽनेनात्यन्ताभाव एव विवक्षितः । तथाचान्वेन्याभावमादाय सिद्धसाधनम्, तद्वारणाव निषेध-
 पदस्यात्यन्ताभावपरत्वे च 'वैकालिके'ति च व्यर्थमिति शङ्कानवकाशः । 'प्रतिपक्षे'ति च पटादावत्यन्ताभाव-
 प्रतियोगित्वमिति मते पटादावेव सिद्धसाधनवारणाव । प्रतिपक्षत्वं च प्रतीतत्वमात्रम् ; अतः प्रमाप्रतिपक्षत्वं
 भ्रमप्रतिपक्षत्वं वाऽऽदाय न विरोधसिद्धसाधने । वाच्यं च विवक्षितम् ; अतो भ्रमप्रतिपक्षाधिकरणनिष्ठात्यन्ता-
 भावप्रतियोगित्वमादाय सत्यवक्षे न सिद्धसाधनम् । *अनु*—साधिकरणमित्यथावशिष्टत्यन्ताभाव-
 न्यायामृतसिद्धीकारः

प्रथमप्रकारमार्थिकत्वाकारेण पटादेरप्युक्तनिषेधप्रतियोगित्वाङ्गीकारेण सिद्धसाधनं तद्व्यस्यमेवेत्यवघे-
 राह—*पारमार्थिकत्वाकारेणेति* ॥ *अनु*—येन सम्बन्धेन यद्वचस्तेन यत् यदस्ति, तन्न सर्वत्र
 तस्य पारमार्थिकत्वेनैव सत्यात्, तेन रूपेण वैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं प्रतिवादिमतेऽप्रसिद्धमिति—चेत्,
 तत्र, येन सम्बन्धेन यत् यत् प्रतीतमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात्, तस्य च शुक्तिरूपादौ प्रसिद्धत्वात् ।
 नच—सर्वत्र यद् येन सम्बन्धेन प्रतीतम्, तन्निष्ठवैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं तेन रूपेणामसिद्धमिति—
 वाच्यम् ; एवमपि तत्रवादिनं प्रति प्रसिद्धुत्पत्तेः, तेन शुक्तिरूपत्वेस्तथाभावाङ्गीकारात् ॥

अनु—तत्रवादिनं प्रत्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमात्रं साध्यमस्तु, तेनास्त एव तन्प्रतियोगि-
 त्वाङ्गीकारेण प्रपञ्चे तद्वन्तीकारात् । नच—उद्देश्यसिद्धयर्थमेतानि विशेषणानीति—वाच्यम् ; पटादशो-
 ष्यत्वस्य सर्वत्र यत्तु जनयत्येवातिप्रसङ्गात्, साध्य उपरज्जकविशेषणस्यासान्ध्यव्यक्तत्वाच्चेति—
 चेत्, यथा तार्किकमतेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं सत्येऽप्युपपन्नाम्, तथा मन्मतेऽपि भविष्यत्तत्त्वार्थान्तर-
 निरासकत्वेन तन्मयादिमते सार्थकत्वात् । यद्वा—तार्किकस्यापि प्रतिवादित्वेन तन्मताभिप्रायेणैवातदश-
 साध्यकारणात् न वाधिसु वीर्य इति सर्वं समजसम् ॥

गौड्यज्ञानन्दो (समुच्चिन्तिका)

अस्तुतस्तु—ब्रह्मभेदो न प्रतियोगितावच्छेदकतया भासि, किन्तुपलक्षणतया किञ्चनपदार्थे प्रकारः । तथाच
 तत्पदस्य सर्वनामतया प्रतिष्ठावर्धतया पल्लवादिमानसिद्धद्रव्यत्वादिविमिश्रोधकत्वेन प्रतिष्ठावर्धकत्वात् प्रान्तात्

विद्वन्तीवदित्यपी

अवेति ॥ *अत्यन्ताभावे—तदन्वितार्थेपक्षे । माऽस्तु तत्र द्वैतकथावच्छिन्नत्वमात्रम्, द्वैतावच्छिन्नत्वमात्रं तु
 नपेक्षित्वात्-न गमावते—सादृशाभाव इति* ॥ *सादृशावच्छिन्नेति* ॥ द्वैतावच्छिन्नत्वार्थः । *उद्देश्यम्—महा-
 द्वैतकथावच्छेदेन द्वैताभावपरत्वम्, अत्र सिद्धेतिवार्थः । समावदेत-कालीनवारेणवच्छेदावच्छेदकभावोपपत्तादिति
 शापः । अत्र पक्षे संज्ञादमाह—*मदीति* ॥ *तत्र—द्वैताभावे । तत्र—द्वैतावच्छिन्नत्वमिति व्याख्येयम् । द्वैतस्य
 उद्देश्येनोद्देश्यतावच्छेदकतया महाभित्तत्वेन चाभावाप्रतियोगितया भावत्वोकारेणाद्वैतपक्षान्नाधीनमित्याप्यभिप्रायस्येन
 'नेदे'ति वाक्याधीनताप्रत्ययव्याहार्थकस्य घातसम्बन्धेऽपि प्रकाशान्तरेण तस्य तद् वातपि—*अस्तुतस्त्विति* ॥
 प्रब्रह्मे इति ॥ मानापदार्थवृत्तेत्यादिः । *किञ्चनपदार्थ इति* ॥ अनुपदं पदत्वमात्र इति शेषः । *अत्यन्तम्=
 किञ्चनपदार्थार्थकियस्य ; किञ्चेति समुच्चयार्थानमतया यथाप्रतास्यते : । अवेति तु तात्पर्यमाहकमिति भावः ।
 'बोधकत्वेने'ति विधत्वावधाने हेतुपदाऽन्वेति । *असिद्धेति* ॥ यद्भवन्तस्तुमिद्वचस्य पञ्चदशप्रयोगकत्वे हेतुः